

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 55 (17192)

2006 чылдың
МАЙ 25,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00
Садар өртээ — 4 рубль.

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Тыва Республиканың Чазаанда

Айыткалды күүседир-биле

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы май 23-те болуп эрткен. Аңа бир дугаарында 2006 чылда Россия Федерациязының Федералдыг Хуралында Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Айыткалын күүседир талазы-биле хемчеглерни бадылаар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Айыткалды күүседир талазы-биле Чазактың ажылдап кылган хемчеглери экономика, саң-хөө, социал политикаың болгаш иштики политикаың база хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң айтырыглары деп үш кезектен тургустунган. Ында күүседир ужурлуг 39 хемчег кирип турар.

Хемчеглерни бадылаан доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. Ында Тыва Республиканың яамылары болгаш ведомстволары, тус черниң бот-башкарылга органнары бо хемчеглерниң күүселдезин хандыраарын, ооң дугайында медээни ай санында Тыва Республиканың Чазак Аппаратының контроль эргелелинге киририн айтырган. В.Путинниң 2006 чылда Айыткалын күүседир талазы-биле хемчеглерниң күүселдезиниң дугайында медээни белеткээрин хандыраарын, ону Сибирь Федералдыг округта Россия Федерациязының Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппаратында киририн ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязынга (Ооржакка), ТР-ниң Чазак Аппаратында (Сегбеге) дааскан.

Бюджет дугайында

2007 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң төлөвилелин болгаш республиканың каттышкан бюджетиниң прогнозун (кайы хире болурун баш бурунгаар санаар) ажылдап кылып талазы-биле хемчеглер планының дугайында илеткелди Тыва Республиканың саң-хөө сайтының оралакчызы М.К. Нурсат кылган.

Хуралга бадылаан план хемчеглеринде муниципалдыг тургустунгаларың 2007 чылда бюджетиниң прогнозун суурларын аайы-биле белеткеп кылырын, оларны ТР-ниң Саң-хөө яамызынга бо чылдың июль айда дужаарын, Тыва Республиканың 2007 чылда бол-

гаш 2009 чылга чедир социал-экономиктиг прогнозунуң көргүзүлгелерин ажылдап кылырын болгаш Саң-хөө яамызынга июнь айда киририн кожууннар, хоорайлар чагыргалары, ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызы харылаарын айтырган.

Тыва Республиканың 2007 чылда республика бюджетиниң прогнозун Чазак хуралыга август айда сайгары-биле белеткээр. Бо чылдың сентябрь айда Тыва Республиканың Чазак хуралыга Тыва Республиканың 2007 чылда республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин чугаалажырын хемчегде айтырган. Ук хоойлу төлөвилелин октябрь айда ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажыры-биле кирири көрдүнген.

«2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң күүселдезиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажыры-биле кирири дугайында айтырыгны хурал чугаалашкаш, доктаалды хүлээп алган.

Кышка белеткел

Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлериниң келир күскү-кышкы капитал септелгелерин болгаш белеткелдерин чорудар дугайында ТР-ниң кадык камгалал сайыды Б.К. Күдеректиң информациязын хуралга дыңнаан.

Республиканың эмнелге албан черлериниң капитал септелгезин чорударына 2006 чылда республика бюджетинде 9374 муң рубль көрдүнген. Кадык камгалал яамызы кожуун чагыргалары-биле бир демниг кадык камгалал албан черлериниң кышка белеткел чорударынын айтырыгларын шийтпирлеп кылып турар. Котельнаяларның, инженер четкилериниң болгаш өске-даа объектилериниң септелгелерин чорударының графин кожууннар чагыргаларының удуртукчулары-биле сүмележип дугурушкаш, бадылаанын сайыт дыңнаткан. Кожууннарның төп эмнелгелеринде 6350 метр чылдылгаш шугуму бар, ооң 120 метрин септээр, кадык камгалал объектилеринде 112 котелдун үжүнүн капитал септелгезин

чорудар. Келир одалга сезонунда эмнелге албан черлеринге 10594 тонна хөмүр-даш херек, эрткен сезондан 1113 тонна арткан.

Эрткен кышка эмнелге албан черлериниң капитал септелгезиниң болгаш белеткелдин чорутканының байдалын анализтеп көөрге, оларның удуртукчулары кышкы белеткелди багай эвес чорутканын көргүскен, ооң уламандан одалга сезонун багай эвес дооскан. Республиканың эмнелге албан черлери келир кышка белеткелди чогуур үезинде шынарлыг чорудар бүгү аргалар барын сайыт айтырган.

«Тываэнерго» ажык акционер ниитилелиниң, Кызылдың «Тепловые сети» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң объектилериниң, республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң спорт тудугларының кышка белеткелиниң дугайында айтырыгларны хуралга база сайгарган. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Демдеглээр хүннер

Делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнүн байырлалына турсааткан хемчеглери 2006 чылдың июнь 1-ден эгелээш, 3-ке чедир эрттирерин Чазак хуралының хүлээп алган доктаалында айтырган.

Бо байырлалды белеткээр болгаш эрттирер он кижы составтыг организастыг комитетти тургустан, ооң ажылын Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Е.К. Матвеева удуртур.

Делегейниң Уруглар камгалалының хүнүндө болур хемчеглерниң планын бадылаан.

Тыва Республиканың өрт камгалалының тургустунганының 80 чылының байырлалын бо чылдың август айнаың эгезинде демдеглээр дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. Байырлалды белеткээр болгаш эрттирер хемчеглерниң планында бо органның ажыл-чорудулгазын парлалга чырыдары, янзы-бүрү конкурстарны, маргылдааларны, делгелгелерни эрттирери көрдүнген.

Чазак хуралына ниитизи-биле чээрби ажыг айтырыгларны сайгарып чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бири оралакчызы А.А. Брокерт хуралды башкарып эрттирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Парлалга конференциязы

Кол сорулга - быжыг харылзааны деткири

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тыва регион салбыры ук салбырның удуртулгазы солчуп турары-биле холбаштыр парлалга конференциязын май 22-де эрттирген. Аңа республиканың 13 аңгы массалыг информация чепсектериниң журналистери киришкен.

Чоокта чаа Бүгү-россияның «Чаңгыс эптиг Россия» политиктиг партиязының Чиңгине чөвүлели Тыва регион салбырының политический секретары турган З.Ю. Доржуну «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Сибирь федералдыг округунуң регионнар аразының Дүүштүрүлгө чөвүлелиниң удуртукчузунуң оралакчызына депштинген. А салбырның политический секретарының орун ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В. Кара-оол солаан.

Мындыг чугула шийтпир хүлээп алдынганына хамаарыштыр: «Ол меңээ кончуг чугула болгаш улуг харысалгалыг шийтпир бооп турар. Ол дээрге республиканың политиктиг амьдыралында чугула черни ээлеп турар ук партияның Тыва регионалдыг салбырның ажылына улуг үнелел дээрзинге мээң-биле чөпшээржер боор силер» — деп, З.Ю. Доржу чугаазын эгелээн. Ол ышкаш Сибирь регионалдыг округта «Чаңгыс эптиг Россия» партияның 16 салбырлары-биле ажылдап тура, чаа болгаш ажыктыг билиглерин партияның Тыва регионалдыг салбырының командасына дамчыдып берип, оларны-биле кадык ажылдарын ол аазаан.

«Чаңгыс эптиг Россияның» регионалдыг салбырының чаа удуртукчузу Шолбан Кара-оол сөс ап чүве чугаалааш, баштай-ла бо ужуражылга чурттуң политиктиг амьдыралында онзагай черни ээлеп турар «Чаңгыс эптиг Россия» партияның удуртукчуларының бирээзи база чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгунуң сүмелээнин езугаар эртип турар дээрзин демдеглээн. Шолбан Кара-оол журналистерниң «Ийи эрге-дужаалга дакпырлап ажылдаары ажылга шаптарызыннарны тургуза бербес бе?» деп айтырыгына мындыг харыыны берген. — Ажыл улуг апары билдингир. А хоойлу партияжи ажылды күрүнө ажылы-биле дакпырларын хорувайн турар, харын-

даа ол бо таварылгада күрүнө ажылдакчызының ажылдаар аргалары делгемчирирге дузалыг. Ол эрге-дужаал эдилээн кижилерниң тоомча чок хамаарылгазын чидиреринче угланган күрүнениң политиктиг системаны демократический уланчызы болур. Боттарының программаларын чонга таныштырып, кандидаттарын идип үндүрүп турар партиялар улуг харысалгалыг болур ужурлуг. Соңгуттурганнарның хуусаазы төнөрге, кылдынмаан ажыл дээш кым харылаары билдинмейн баар таварылгалар бо-ла тургулаар. А бистинг таварылгавыста кижилерниң болгаш политиктиг партияның харысалгазы харындаа улгадыр болгаш кандидаттың кылган-кылбаан ажылдары дээш айтырыптар кижы турар.

А Зоя Юрьевнадан ооң депшээни — Күрүнө Думазының соңгулдалары-биле холбашкан эвес бе деп айтырып салдыган.

— Мээң депшилгем мырыңай чаа шийтпирлеттине бербээн айтырыг-дыр. Бадылап турар хүнде безин үш чаданы ажып эрттивис. Күрүнө Думазының соңгулдаларына хамаарыштыр алырга, бистинг парламентиже күскү соңгулдаларывыс аңаа база бир белеткел-дир.

Парлалга конференциязынга хөй айтырыглар салдыган, ооң иштинде Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының партиядан үндүрткен бөлүк депутаттарының дугайында база. Аңаа Ш. Кара-оол оларның кижы бүрүзү партиядан кижигүнге катап тургузарын дилээр эргези бар дээрзин база дилег бүрүзү тускайлаң көрдүнерин дыңнаткан.

Конференцияның төнчү кезээнде партияның регионалдыг салбырының кол сорулгазы — Тыва ниитилелдин быжыг харылзаалыг болурун деткири деп, Ш.В. Кара-оол онзалап демдеглээн.

Чойганмаа САТ.

Чуруктуу В.Балчий-оол тырттыран.

2006 чылдың ийги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга май 31-ге чедир уламчылаар Чагыдып алырынче далажыңар!

Хүндүлүг чонуус!

«Шын» — Тывага төрөөн дылывыска үнгөн баштайгы солун. Хөй чылдарның дургузунда Тываның бурунгаар хөгжүлдээниң социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чедишкенин шийтпирлээринге ооң кириген үлүү улуг. Амгы демократтык чаартылгаларның, сөстүн хостуунун, рынок экономикаының бурунгаар хөгжүлдээниң үезинде солун республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амьдыралын доктаамал чырыдып келген. Ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр үндүрүп турар. Бо чугула ниитилел-политиктиг солуну 2006 чылдың ийги

чартында чагыдып алырын өг-бүлелерге, бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларына сүмелеп тур бис.

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — **339 рубль**.
Пенсионерлерге (чийгелделиг) — **299 рубль 48 көп**.
Организацияларга — **379 рубль 02 көп**.

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — **169 рубль 50 көп**.
Пенсионерлерге — **149 рубль 73 көп**.
Организацияларга — **189 рубль 51 көп**.

Тыва Республиканың Чазаанда

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ТӨЛЭЭЗИНИҢ САНАЛДАРЫН ЕЗУГААР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак эрткен неделяның төнчүзүндө хуралды эрттирген.

Сибирь Федералдыг округта РФ-тиң Президентизинин Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнинин 2006 чылдың май 3-тен 5-ке чедир Тыва Республикага ажылчын албан кылып чорааш берген саналдарын амыдыралга боттандыра талазы-биле хемчеглерни аңа сайгарып чугаалашкан. Ниитизи-биле 60 ажыг хемчегни ажылдап кылгаш, бадылаан, оларны күүседирин

республиканың яамыларынга болгаш ведомстволарынга, кожууннар, хоорайлар чагыргаларынга дааскан. Ажылчын бөлүктерни тургускан, олар социал экономиканы хөгжүдөр болгаш республиканың дотациязын эвээждип кызырар айтырыглар талазы-биле саналдарны чураткыч чондан чыыр хүлээлгелиг. Тываның муниципалдыг тургу-

зуларының социал-экономиктиг хөгжүлдезинин перспективтиг айтырыгларының талазы-биле планнарны болгаш программаларны белеткээринин графикин бадылаан. Ол ышкаш муниципалдыг тургузуларның экономиказын сайзырадыры-биле социал-экономиктиг программаларны белеткээр болгаш үндүрүг баазаны улгаттыра талазы-биле республикага зона семинарларын эрттирерин шийтирилээн.

ААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКИЛИНГЕ ТААРЫШКАН

Кыдат Улус Республиканың Иштики Моол Автономнуг районуң делегациязы Кызыл хоорайга таныжылга аянчоруун эрткен дыштаныр хүннерде кылып чораан.

Делегацияның составына Иштики Моолдуң Автономнуг районуң Чазааның коммерция департаментизинин начальниги Люй Эршань, Маньчжурия хоорайның мэринин оралакчызы Лин Ли, Автономнуг районуң коммерция департаментизинин килдис начальниги Чжао Жуй, Маньчжурия хоорайның Чита хоорайда төлээ черинин удуртукчузу Лю Кэзэнь кирген.

Кыдат делегация чедип келгеш, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак-биле албан езузунуң эвес ужуражылганы эрттирген. Аалчылар Тывада чедип келгениниң сорулгазын таныштырган. Бо чылдың февраль айда Маньчжурия хоорайга Кыдатка Россия чылының байырлыг ажыдышкыны болуп турда, орта киржи чораан Тыва Республи-

каның делегациязы-биле дугуржулга езугаар бо аян-чорукту организастан. Ш.Д. Ооржак бодунуң ээлчээнде республиканың ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныштырган, оң кандыг кыдат компаниялар, күрүне албан черлери-биле харылзаалын, бодунуң КУР-га, оң иштинде Иштики Моолдуң хоорайларынга чораанын чугаалап берген.

Делегацияның удуртукчузу Люй Эршань август айда Маньчжурия хоорайга делегей чергелиг улуг ярмарка-делгелге эрттиреринге белеткенип турарын дыңнаткаш, орта киржири-биле Автономнуг районуң Чазааның Даргазынын чуралгазын Ш.Д. Ооржакка дамчыдып берген. Республиканың удуртукчузу чалалганы хүлээп алгаш, кыдат аалчыларга Кызыл хоорайга чедиш-

Кыдат делегация

кинниг ажылдаарын күзээн. Ужуражылгага ТР-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм сайыды Е.Кара-Сал, садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр сайыды Л. Салчак киришкен. Кыдат делегация аэровокзалга, Московская кудумчузунда аалчылар бажынынга чораан. Садыг яамызынга ужуражылганы эрттирген, оң соонда садыг бүдүрүлгелеринге чораан. Кызыл хоорайның мэриязының удуртукчызы-биле ужуражылганы эрттирген. Май 22-де кыдат делегацияның удуртукчузу Люй Эршань, сайыттар Е.Кара-Сал, Л.Салчак олар үш талалыг кады ажылдажылга дугайында протоколга атты салган.

Кыдаттын Иштики Моолдуң Автономнуг районуң делегациязы Тывага аян-чорук кылып чорааны чедимчелиг болганынга таарышкан.

Бистиң корр.

ДЕПУТАТТАР ХӨЙ, БЕРИМЧЕ КӨЗҮЛБЕС

Чүнү кылыпкан бис дээш, бот-боттарын бактажып, ыракка ыядынчыг, чоокка чованчыг чоруун көргүзүп турары элдеп. Депутат деп бедик атты бужартадып турарга таарышпас-тыр. Кара угаан-биле бодаарга ажыл-херекти шийтирлеп, чон аразынга ижигип ажылдаза деп күзелим бар. «Аас-биле аал көжүрүп, дылы-биле дыт ужуруп» деп үле-гер домакка хамааржы бээр-виске болур бе, депутаттар.

Хей-ле депутат бооп, улуг ажыл бүдүрген улус бооп, өске ажылчын улустар чемелеп, бактап турбайн, соңгукан кожуун девискээринге барып, чоннуң үнүн дыңнап, ажылгырын көргүзүп, чондан хүндүткелди, үнелелди чедип

алыры — ат-алдар ол-дур. Анаала хуралдаар залга олуруп алгаш, теория-биле улус сургап турбайн, езулуг-ла организаакчы талант көргүзүргө, ынчан чон силерниң демдээрнери салыр. Шүгүмчүлөп турарыңарны дыңнап ораарга, көдээ ажыл-агый сандараан, тудуг ажылы кудулаан, орулга эвээжээн деп-ле турар, а ол хиреде ук ажылдарны сегидиптер талазы-биле боттук чүнү кылыпкан силер?

«Ону мынчалса, мону кылып-са» деп шуугавайн, боду дорт-ла киржи, харын-даа хол-биле кылып чонга практиктиг дуза чедирери эки эвес бе? Квашнин дээрзи өске область, крайларда шеввергин, ажылгыр улустарны мактап, бисти ыяттырды. Бисте

Чоннуң үнү

ындыг кезээ, ажылгыр кижилер база бар. Черле ынчаш холу-биле тудуп, кара дерин төп чорааш ажылдың аарындан эгелээн, өөрөнгөн кижилерни депутатка соңгуза чогуумчалыг деп саналдыг мен.

Амыдыралды сегидер деп план салдынган болганда, бир-ле дугаарында, көдээ ажыл-агыйны эки туруштуг, шыдалдыг кылдыр сегидиптер болзувусса, ынчан амыдырал сегерээр. Өске адырлар культура, спорт, өөредилге оң уламындан бедик орукче көдүрлүр.

Хүндүлүг депутаттар! Ат-алдарыңар, арын-нүүрүңерни бужартапайн, чончу болуруңарны, ажыл-херээрнери эки билер кылдыр өөрөнип аң көрүңер.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл кожуун, Каа-Хем суур.

Сөөлгү ийи чылда Элегестин хөмүр-даш казар байлаанга чедир демир-орук (460 км) тудуунуң өртээ ийи катап өскен болгаш 4 млрд. американ доллар чедип турар. Ол Каттышкан үлетпүр компаниязының (КУК, Межпромбанкының үлетпүр орулганын башкарып турар, оң иштинде Элегестин хөмүр-даш казар байлааның эезинин лицензиязын — «Енисейниң үлетпүр компаниязы») Инвестиция фондузунче кириген чагыындан билдинип турар.

Эрткен неделяда Федералдыг демир-орук транспортунуң агентилелиниң удуртукчузу Константин Шенфельдин дыңнатканы-биле алырга, хөмүр-дашты Тывадан үндүр сөөртүрүңге эргежок чугула демир-орук тудуунга 72-74 млрд. рубльдин чагыын «Енисейниң үлетпүр компаниязы» Инвестиция фондузунче кириген. Оң 30 хуузу азы 24 млрд. рубльди «Енисейниң үлетпүр компаниязы» боттары салырынга

КЫЗЫЛ-КУРАГИНО ДЕМИР-ОРУК ТУДУУН БЕШ ЧЫЛ ИШТИНДЕ ТУДАР

Россияның Инвестиция фондузунуң акшазы-биле туткан демир-орук тудуу болу бээр болза, Элегестин хөмүр-дажының казар байлааның эези Межпромбанк оң акциязын садарындан ойталап болур. Эрткен пнятицада билдингени болза, компания демир-орук тудуунга фондудан 72-74 млрд. рубльди алырынга чагыны кириген.

белен. Өскээр чугаалаарга, 460 км демир-орук тудуунга 4 млрд. американ долларны чарыгдары көрдүнүп турар. Борта демдеглер каар чүүл болза, моон мурнунда Элегестин хөмүр-дажыны тура-лап турган кордакчылар, оң иштинде «Северсталь» инфраструктураның чарыгдалын 1 азы 2 млрд. американ доллар хемчээлге доктаадып турган. Ынчалза-даа Каттышкан үлетпүр компаниязы демир-орук тудуунуң өртээниң ийи катап өскенинге улуг дүвүрээзини көрбөй турар. Каттышкан үлетпүр компаниязының директору Дмитрий Сахнонуң медег-

лээни болза, моон мурнунда турган түнү 2004 чылдың тудуг ажылдарының өртээнге санап тургускан, ам Тудуг талазы-биле күрүне комитетинин методиказы-биле амгы өртектөргө дүүштүр эде санаашкыны кылгаш, Инвестиция фондузунче чагыны кириген.

Борта демдеглер каар чүүл болза, сөөлгү чылдарда чүгле тудугнуң өртээниң чарыгдалы өскерилген эвес, Тываның хөмүр-дажының лицензиязының эзелиниң байдалында өскерилгелер болуп турар. Сөөлгү чылдарда Каттышкан үлетпүр компаниязы

Кажан? Каяа? Чүү?

Багай эвес көргүзүлгелериг ТР-ниң капитал тудуг эргели 2006 чылдың январь-апрель айларда 81,8 млн. рубльдин капитал салышыкынын шиңгээдип алган, эрткен чылдың бо үезинге деңгээрге, 106 хуу болуп турар.

Ол айларда тудугну 78,3 млн. рубль-биле акшаландырган, оң иштинде республиканың инвестиция программазының адресстиг акша-хөреңгизинден 47-млн. рубльге, федералдыг тускай уланышыкының көрдүнгөн инвестиция программасындан 31,3 млн. рубльге.

Бо чылдың ийиги кварталында Кызыл хоорайның Бүрүн кудумчузунда 27 аал чурттаар чуртталга бажынын, Кунгуртуг суурда ыяш болбаазырадыр цех, Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайларда сүт болбаазырадыр биче цехтер ажылгалга кирер.

«Чуртталга чээлизинин ипотека талазы-биле агентилели» КУБ бо чылдың дөрт айларында чурттаар оран-сава садып алырынга, 128 чээлини 68 млн. рубльге берген. Агентилелдин салбырлары Туран, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларга, Каа-Хем суурга ажыдар талазы-биле ажыл чоруп турар.

Паромнар ажылдап эгелээр

Улуг-Хемниң ол чарыында чурттап турар чурттакчылардан паромнар кажан ажылдап эгелээр деп айтырылыг ча-

гаалар редакцияда кээп эгелээн.

Республиканың Орук агентилелиниң специалистеринин биске дыңнатканы болза, Дерзиг-Аксында Каа-Хемни кежилдир паром ажылдап эгелей берген. Кызыл—Кара-Хаак аразында Би-Хемни кежер паром май 26-да ажылдап эгелээр. Эйлиг-Хемниң парому бо хүн-нерде ажылдай бээр.

Орук агентилелиниң ажылдакчыларының чугаалап турары-биле алырга, бо чылын час соок болгаш узун болганы-биле Каа-Хемниң болгаш Би-Хемниң дожу чоокта чаа эрип батканы-биле паромнар орай ажылдап эгелээр деп турар.

Оожургап болбас Улуг чылывайн турары-биле Енисейниң суунуң деңгели амдызында айыыл чок байдалда турар.

Тываның гидрология төвүнүн дыңнатканы-биле алырга, бо хүннерде Кызылда сугнуң деңгели 404 см болуп турар. Орта ам оожургап болбас. Тайгаларда өл-шыктың курлавыры четчер, эрткен дыштаныр хүн-нерде улуг хар база чагган. Гидрологтарның санап турары-биле алырга, соок агаар бо неделяның төнчүзүңге Чедир турар. Енисейге сугнуң деңгели июнь айның бирги он хонуунда көдүрлүп болур.

Сергей ХЕРТЕК.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Конкурс комиссиясы Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга хей-ниити төлээлекчилеринин дугайында «Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязында хей-ниити төлээлекчилеринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуңуң 2 чүүлүңге дүүштүр Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга ийи хостуг олутка хей-ниити төлээлекчилерин томуйлаарының ажылы эгелээнин чарлап тур.

Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязынга кандидатураларны күш-ажылчы коллективтер, бүдүрүлгелеринин, албан черлеринин, организацияларның, өөредилге черлеринин хоочуннар чөвүлелдери, хей-ниити каттыжышкыны, чурттап турар чериниң айы-биле хамаатыларның хуралдары (чыыштары) идиң үндүрер. Кандидаттар дугайында чогуур документилерни Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга (2006 чылдың июнь 24-ке чедир) дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге парлап чарлаан хүнден соңгаар 30 календарьлыг хүн дургузунда кириер.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, каб. 118.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазының оралакчызы Н. ГЕРМАНОВА.

Шынын чугаалаарга, бир эвес Инвестиция фондузу демир-орук тудуунуң чагыын хүлээп аптар болза, инвесторлар Тываның чер иштинин байлаан 2011 чылда чедип ап болур. Каттышкан үлетпүр компаниязының чугаалап турары-биле алырга, бир эвес Инвестиция фондузу оларның чагыын хандырыптар болза, орукту беш чыл иштинде тудары көрдүнүп турар.

Демир-орук өнчүзүнүң структуразының болгаш эргезинин дугайында айтырыг ам-даа шийтирлеттинмээн. Дээрги Шенфельдин чугаазы-биле алырга, «Россияның демир-оруктары» ААН-че дамчыдып база берип болур азы компанияның эргелининче кээп болур. Бир эвес ынчаар болур болза, үлетпүр эвилели инвестицияның хемчээлин дең-дески хуваар апаар деп Каттышкан үлетпүр компаниязы санап турар. Өскээр чугаалаарга, Каттышкан үлетпүр компаниязы устав капиталының 30 хуузу азы, артканын күрүне структуразы алып.

Интернеттен.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге хөй-ниитиниң хемчеглерин эрттирериниң дугайында дыңнадыгны бээриниң чурумунуң дугайында

«Дириг амытаннар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың апрель 19-та хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың май 15-те чүүлдүг деп көргөн

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың апрель 19-та хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың май 16-да чүүлдүг деп көргөн

Бо Хоойлу Россия Федерациязының хамаатыларының тайбың, чепсек чок чыгыр, хуралдар, митингилер, демонстрациялар, чыскаалдар болгаш пикеттээш-киннер эрттирер конститушчу эргелерин боттандырырарыңа угланган болгаш Тыва Республиканың девискээринге хөй-ниитиниң хемчеглерин эрттирериниң дугайында дыңнадыг бээриниң чурумун 2004 чылдың июнь 19-та № 54-ФХ «Хуралдар, митингилер, демонстрациялар, чыскаалдар болгаш пикеттээш-киннер дугайында» Федералдыг хоойлу-биле дүүштүр доктаадып тургузар.

леттирген органнарның, албан-дужаалдыг кижилерниң дугайында медээ хамаатыларга билдингир турар ужурлуг.

1 чүүл. Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар кол-кол билишчинер

Бо Хоойлунуң сорулгаларыңа дараазында кол-кол билишчинер ажыглаттынып турар:

1) хөй-ниити хемчег – Россия Федерациязының хамаатыларының, политиктиг партияларының, өске-даа хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш шажынчы каттыжышкыннарның эгелекчи саналы-биле боттандыраы хурал, митинги, демонстрация, чыскаал азы пикеттээш-кин хевиринге, чок болза ол хевирлерниң янзы-бүрү кылдыр каттышкан аайы-биле эрттирер ажык, тайбың, киж и бурүзүңе билдингир акция. Хөй-ниити хемчегниң сорулгазы санал-оналдарны хостуг илередери болгаш тургузары, а ол ышкаш чурттуң политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культурлуг амыдыралының янзы-бүрү айтырыгларының болгаш даштыкы политика айтырыгларының талазы-биле негелделерни идип үндүрери болур;

3 чүүл. Хөй-ниити хемчегни эрттирер дугайында дыңнадыгны кирирениң хевирин болгаш хуусаалары

Хөй-ниити хемчегни эрттирер дугайында дыңнадыгны (хуралдан болгаш чаңгыс киржикчиниң эрттирери пикеттээш-киннен аңгыда) ооң организатору Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органыңче азы тус чер бот-башкарылгазының органыңче бижимел хевирге хөй-ниити хемчегни эрттирер хүнге чедир 15 хонуктан эрте эвесте болгаш 10 хонуктан орай эвесте кирир. Бөлүк кижилер пикеттээш-кин эрттирер турда, хөй-ниити хемчегни эрттирериниң дугайында дыңнадыгны, ону эрттирер хүнге чедир үш хонуктан орай эвес хуусаада кирир болур.

4 чүүл. Хөй-ниити хемчегни эрттирер дугайында дыңнадыгны утказы

1. Хөй-ниити хемчегни эрттирер дугайында дыңнадыгга дараазында чүүлдерни айтыр:

- 1) хөй-ниити хемчегни эрттирер сорулгазы;
2) хөй-ниити хемчегни эрттирер хевир;
3) хөй-ниити хемчегни эрттирер чери (черлери), киржикчилерниң шимчээш-кинниң маршруттары;
4) хөй-ниити хемчегниң эртер ай, хүнү, эгелээр болгаш төнер үези;
5) хөй-ниити хемчегниң киржикчилериниң даап бодаан саны;
6) хөй-ниити хемчегниң организаторунуң хөй-ниитиниң корум-чурумун, эмчи дузазын организастаарын хандыраарының хевирлерин болгаш аргалары, хөй-ниити хемчегни эрттирер тура, үн улгаттырар техниктиг херекселдерни ажыглаар дээр бодалы;
7) хөй-ниити хемчегниң организаторунуң ады азы фамилиязы, ады болгаш адазының ады, ооң чурттап турар азы доктаап алган чериниң дугайында азы турар чериниң дугайында медээлер болгаш телефонунуң дугаары;

2) хөй-ниитиниң хемчеглерин эрттирер дугайында дыңнадыг – бо Хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар, ооң дузазы-биле, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органыңа азы тус чер бот-башкарылга органыңа хөй-ниитиниң хемчеглерин эрттирер дугайында, ону эрттирер тура, айыыл чок чорукту болгаш корум-чурумну хандыраар сорулга-биле, медээ чедирер документ.

2 чүүл. Хөй-ниитиниң хемчеглерин эрттирер дугайында дыңнадыгны кирир органнар

1. Хөй-ниити хемчегни эрттирер дугайында дыңнадыгны девискээринге хөй-ниити хемчегни эрттирери көрдүңгөн хоорай азы көдээ суурнуң, хоорай округуң муниципалдыг тургузугнуң тус чер бот-башкарылгазының төлээлеттирген органыңче, чок болза, бир эвес хөй-ниити хемчегни суурлар аразының девискээринге эрттирери планнаттыңган болза, муниципалдыг районунуң тус чер бот-башкарылга органыңче кирир.

8) хөй-ниити хемчегниң организаторунуң ону организастаар болгаш эрттирер талазы-биле айтышкынныг ажылдарны күүседир төлээлеттирген кижилерниң фамилиялары, аттары болгаш адаларының аттары;

9) хөй-ниити хемчегни эрттирер дугайында дыңнадыгны кириген айы, хүнү, чылы.
2. Хөй-ниити хемчегни эрттирер дугайында дыңнадыгга хөй-ниити хемчегниң организатору болгаш хөй-ниити хемчегниң организаторунуң ону организастаар болгаш эрттирер талазы-биле шиптирлекчи хүлээлгелерин күүседир төлээлеттирген кижилер аттарын салыр.

2. Хөй-ниити хемчегни ийи болгаш оон-даа хөй муниципалдыг тургузуларның девискээринге эрттирер таварылгада, хөй-ниитиниң хемчеглерин эрттирер дугайында дыңнадыгны Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген органыңче кирир.

5 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп, 10 хонук эртен соонда, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1777 УХ-1 2006 чылдың май 17.

3. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген органыңче, чок болза, бир эвес хөй-ниити хемчегни суурлар аразының девискээринге эрттирери планнаттыңган болза, муниципалдыг районунуң тус чер бот-башкарылга органыңче кирир.

«Чер тургузуунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирирениң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың апрель 19-та хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың май 16-да чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2000 чылдың июнь 3-те № 512 «Чер тургузуунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2000 чылдың июль 4; «Шын», 2004 чылдың февраль 27) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 9 чүүлдүн 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

«1. Чер тургузуун кылып чорударының үндезиннери болза: чер тургузуун кылып чорударының дугайында күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының шиптирлер; чер тургузуун кылып чорудар керээлер; судтуң шиптирлер;»;
2) 13 чүүлдө:

адында «чер тургузуун кылырынга база» деп сөстөрни ап кааптар; сөзүглелинде «чер тургузуун кылырынга» деп сөстөрни ап кааптар;

3) 34 чүүлдүн 5-ки пунктузун күш чок деп санаар;

4) 36 чүүлдүн 3-кү пунктузунда «Тыва Республиканың» деп сөстөрни «Россия Федерациязының» деп сөстөр-биле солуур;

5) 36 чүүлдүн 4-кү пунктузунда «болгаш Тыва Республиканың» деп сөстөрни ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1783 УХ-1 2006 чылдың май 17.

1 чүүл

1997 чылдың декабрь 25-те № 816 «Дириг амытаннар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1998 чылдың январь 20; 2001 чылдың май 8; 2005 чылдың декабрь 20) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 1 чүүлдү дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

«күрүне контролю болгаш хайгааралы – дириг амытаннар объектилерин болгаш сугларның биологтуг курлавырларын база оларның чурттап турар хүрээлеңин камгалаар, дагын бүдүрер болгаш ажыглаар талазы-биле хоойлужудулганы сагыырының хыналдазын боттандыраары.»;

2) 4 чүүлдүн бешки кезээнде «болгаш бо Хоойлу-биле» деп сөстөрни ап кааптар;

3) 5 чүүлдө:

а) адын дараазында эдилге-биле бижиир:

«5 чүүл. Дириг амытаннар камгалаар болгаш ажыглаар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелери;»;

б) дараазында уткалыг 3 кезекти немээр:

«3. Дириг амытаннар объектилерин камгалаар болгаш ажыглаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелеринге дараазында чүүлдер хамааржыр:

дириг амытаннар объектилерин камгалаар болгаш ажыглаар талазы-биле хамаарылгалары таарыштырып турар Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын бо чүүл-биле дүүштүр хүлээп алыры, а ол ышкаш оларның күүселдези дээр контроль;»

Тыва Республиканың Кызыл дептерин тургузары болгаш чорудары;

дириг амытаннар объектилерин болгаш оларның чурттап турар хүрээлеңин камгалаар болгаш дагын бүдүрер талазы-биле тус чер программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандыраары;

дириг амытаннар объектилерин камгалаар болгаш ажыглаар талазы-биле Россия Федерациязының делегей керээлериниң күүселдезинге күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы-биле чөпшээреттинген чурум езугаар киржири.»;

4) 5.1 чүүлдө: ийги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«2. Федералдыг бюджеттен субвенцияларның дузазы-биле боттандыраар Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелеринге дириг амытаннар объектилерин, а ол ышкаш сугларның биологтуг курлавырларын камгалаар болгаш ажыглаар талазы-биле дараазында бүрүн эргелер хамааржыр:

1) федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринде турар объектилерден, а ол ышкаш Россия Федерациязының Кызыл дептеринде кириринген дириг амытаннар объектилеринден аңгыда, дириг амытаннар объектилерин камгалаары;

2) дараазында объектилерден аңгыда, дириг амытаннар объектилерин ажыглаары таарыштыраары:

федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринде турар; Россия Федерациязының Кызыл дептеринче кириринген;

Россия Федерациязының делегей керээлериниң чорудулгаларыңа алзып турар; ажил-агыйжы хамаарылгага хамаарыштыр онза үнелиг болуп турар болгаш даңзызын агроулетпүр комплекзиниң болгаш балык ажил-агыйжының адырында күрүне политиказын болгаш нормативтиг эрге-хоойлу таарыштырылганын ажылдап кылыр талазы-биле ажилдарны боттандырып турар күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органы тодарадыр;

3) федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринде турар объектилерден аңгыда, дириг амытаннар объектилерин дагын бүдүрери;

4) федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринде турар объектилерден болгаш бо кезектин 2-ги пунктузунда айыткан объектилерден

аңгыда, оларны Тыва Республиканың девискээринге камгалаар болгаш дагын бүдүрер сорулга-биле дириг амытаннар объектилерин ажыглаарыңа кызыгаарны доктаадыры;

5) федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринде турар объектилерден болгаш бо кезектин 2-ги пунктузунда айыткан дириг амытаннар объектилеринден аңгыда, дириг амытаннар объектилериниң күрүне контролюн болгаш хайгааралын боттандыраары, дириг амытаннар объектилериниң санының күрүне учедун болгаш ооң ажыглалын, күрүне мониторингизин болгаш күрүне кадастрын чорудары;

6) федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринде турар объектилерден болгаш бо кезектин 2-ги пунктузунда айыткан дириг амытаннар объектилеринден аңгыда, аңнаашкын объектилеринге хамаарыштырган дириг амытаннар объектилерин ажыглаарыңа ат кырында бижээр, чаңгыс угда ажыглаар болгаш айтышкынныг чөпшээрел бижиктерни бээр;

7) капкаларны болгаш капка-дузактарны ажыглаары дээр контроль;

8) федералдыг хоойлужудулга-биле доктаадып тургускан таварылгалардан аңгыда, улетпүрнүн, сонуургалдыг кижилерниң болгаш спортчуларның балыктаашкынын организастаары болгаш таарыштыраары;

9) федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттыңган таварылгалардан аңгыда, иштики суг объектилеринде сугларның биологтуг курлавырларын камгалаары.»;

дөрткү кезектин үшкү абзазында «аңнаашкын объектилеринге хамаарыштырган» деп сөстөрни ап кааптар;

5) 30 чүүлдүн 4-кү кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«Оларның чурттап турар хүрээлеңинден чөпшээрел бижик чокка алыры хоруглуг дириг амытаннар объектилериниң даңзызын дириг амытаннар объектилерин болгаш оларның чурттап турар хүрээлеңин камгалаар, контрольдаар болгаш таарыштырар талазы-биле тускай төлээлеттирген күрүне органы тодарадыр.»;

6) 31 чүүлдө: бирги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«Дириг амытаннар объектилерин оларның чурттап турар хүрээлеңинден алырын боттандырып турар дириг амытаннар объектилериниң ажыглакчылары «Дириг амытаннар дугайында» Федералдыг хоойлу-дүрүм 34 чүүлүнүн дөрткү кезээнде дүүштүр Россия Федерациязының үндүрүлгөр болгаш чыылдалар дугайында хоойлужудулгазы-биле доктааткан хемчээлдерге болгаш чурум езугаар дириг амытаннар объектилериниң ажыглалы дээр чыылданы төлээр.»;

ийги кезээнде «чүүлдерниң дөрткү кезектеринде» деп сөстөрни «чүүлдүн дөрткү кезээнде» деп сөстөр-биле солуур, «Дириг амытаннар дугайында» болгаш» деп сөстөрниң соонга «30 чүүлдүн үшкү кезээн» деп сөстөрни немээр;

үшкү кезээнде «девискээр стандарттарының» деп сөстөрни «регионалдыг стандарттарының» деп сөстөр-биле солуур; бешки кезээнде «юридиктиг эргелиг черлер-биле» деп сөстөрниң соонга «болгаш хуу сайгарлыкчылар-биле» деп сөстөрни немээр;

7) 36 чүүлдө: бирги кезээнің бирги абзазында «юридиктиг эргелиг черлер» деп сөстөрниң соонга «болгаш хуу сайгарлыкчылар» деп сөстөрни немээр;

дөрткү кезээнің бирги абзазында «юридиктиг эргелиг черлер» деп сөстөрниң соонга «болгаш хуу сайгарлыкчылар» деп сөстөрни немээр.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1785 УХ-1 2006 чылдың май 17.

Журналисти истелге

КОМИССИЯНЫҢ КАРА-ТУРАЗЫНДА ААЖЫЛАЛЫ

Демократчы күрүне эрге-чагырганың суд, хоойлужудулга болгаш күүсекчи адырларының эргелерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаан, Россияның болгаш Тываның Конституцияларында адыр бүрүзүнде тодаргай бүрүн эргелерни берген деп билип чоруур мен. Күүсекчи-даа, хоойлужудулга-даа эрге-чагырга аразында деңзигүүрлүг байдалына, эрге-ажыктарына хамаарыштыр, ол-бо талаже кандыг-даа чайгылышкын чокка шынныг база чөптүг үнелелдер берген материалдарны «Шын» солунуң арыннарына 2005 чылда безин элээн хөйүнү парлаттым.

Шынын чугаалап, миннир алаар. Суд эрге-чагырганын холунда туткан кижилер-биле демниг ажилдажылга кылып, демир-үжүүм шенелдезин кажан-даа чорутпаан мен. Сеткилимниң хомудалы — бо хире күштүг болду. Ынчангаш Кызыл кожуун судунче негелде кирирер ужурга таваржып, оон чайлаар аргам чок болду. Россияның хамааты бүрүзүнге эргелерни болгаш хосталганы Конституция езугаар магадылап каан чүве төлээде, херек кырында мээң сонгуур болгаш сонгуттурар эргелерини көзүлдүр-ле кызгадан база хажыткан болганда, чөптүг чоруктуң «арын-нүүрү» дээш, «чыда өлүр чылан эвес», туттуп тургаш, маргылдалыг чүүлдүң түннелинге черле чедер алаар. Сонгукчу кижиниң конститусчу хостуг чоруун камгалаарының, хоойлу-дүрүмү сагырының болгаш чөптүг чорукту тургузарының орнунга, анаа удур сонгулда хоойлужудулгазынга хажыдышкыннар кылган Кур-Чер суурнуң участок сонгулда комиссиязының кежигүннериниң кара-туразында аажылалыгга удурланып, калбак материалды хөй-ниитиниң кичээнгеинге бараалгаткан чылдагааны болза, моон-биле танышкан номчукка кажан-бир шагда өөредиг, кичээндириг болур чадалчок, а бодунуң кандидаттарын мурнунче эрттирип алыр дээш кара-туразында аажылап, бажы-биле кылаштажып турган комиссия кежигүннеринге бирги болгаш эң сөөлгү сагындырыг болзун дээн бодалым-дыр ийин. Суд эрге-чагырганы ыңдыг кижилерниң бажын ээттендирип, суйбап турбайн, харын-даа шыңгы хемчеклерни дарый ап, үлүгеткен херээ дээш-кеземче харысалгазын удаа-дараа оларга онаап турары чугула.

«Хат чокта, хаак бажы шимчевес» дээр болгай. Суд эрге-чагырганы-биле «доңажы» бергеним — бир уктуг, дөстүг чүве. Хамык уjur депутат, мандатта эвес. Мону чугулап айтып каар бодалдыг мен. Шын билип ап көрүнер, хүндүлүг номчукчу. Ол дээрге, бир талазында, Кур-Чер участок соң-

гулда комиссиязының бүгү кежигүннериниң мээң төлептиг мөзү-бүдүжүмүнү хөй сонгукчулар мурнунга куду көргени болгаш ат-алдарымче халдаашкыны дээш хомудалым-дыр. Ооң соондан мээң моральдыг болгаш материалдыг хора чедиргени дээш оларның мурнунга негелде тургузар бодал база бар. Өске талазында, Кур-Чер сумузунга 2005 чылдың июль айның 3-те болуп эрткен сонгулдаларны хоойлу езугаар эртпээн деп санаарын болгаш ооң түннелдерин күш чок болдурар талазы-биле негелдени Кызыл кожуунда суд эрге-чагырганының бүрүн эргелиг бирги инстанциязының мурнунга тургустум. (Ону бодум турам-биле эвес, 2005 чылдың июль 4-те, сонгулдалар эрткен соонда, оюннарның, салчактарның, ондарларның, тюлюштериниң, ооржактарның, шмиттерниң өг-бүлелериниң чагы-биле «Шын» солунче чоруттум). Ниитизи-биле 10 ай дургунда манап турарым бо хамааты херектиң сөөлүнге мээң таламдан чартык сек (запаята) салдына берзе, хомудалдыг апарымза, конститусчу сонгулда болгаш хамааты эргелерим дээш айтырыгны эң-не үстүкү чадаларга чедир (суд эрге-чагырганының дээрим ол) тургузарына белен мен, чүге дизе ону чорударының бүгү үндезиннери менде бар. Россияның Президентиниң кижиниң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи Владимир Петрович Лукин-биле, Россияда ажык-чарлыг чорук фондузунун президентизи Алексей Симонов болгаш Россияның Хөй-ниити палатасының адырлар талазы-биле комитет даргазы Анатолий Кучерена олар-биле харылзааларны «оттуруп» болур мен. Хомудалым бо хире улуг.

Кур-Чер сонгулда участогунуң кежигүннериниң хеделишкенингеринге удур негелдени эге баштай 2005 чылдың июнь айның 6-да Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының даргазы Шолбан Чыргал-оолович Монгуштуң мурнунга тургустум. Харызы: «Кур-Черге болган сонгулдаларның түннелдерин үндүрүп каап-

кан. Ынчангаш ооң чылдагааны-биле бодунарның ол негелденерни суд органнарына тургузары дээрге силерниң эргелер-дир» деп каан юридиктиг бижикти 2005 чылдың июль айның 7-ниң хүнүнде Ш. Ч. Монгуштуң бодунуң хууда секретарының холундан хол үжүү салгаш, бодум алдым. Ындыг уjur-чурумуг болур турган чүве ыйнаан. Ол-ла хүн ТР-ниң Сонгулда комиссиязының даргазының ора-лакчызы Л. М. Якушкинага киримге: «Негелде тургускан билдирешкениңерни мээң бериңер. Кандыг-бир таварылгада херек апаарын канчап билер. 12 арында орус дыл кырынга бижээн негелде-хомудалды номчуп танышкаш, «эмин эрттир хомудаванар, билип тур мен. Хоойлу силерниң тала-нарга турар уjurлуг» — деп, ол мээң сеткилимни чазыктырып, деткип каан ийин. Л. Н. Кара-Салга ужуражып четтим. Мээң салган айтырыгларымга долу эвес харыылады, четтирдим, моон бодунуң хууда херээ-дир дээр хевирлиг чорду. Харысалгадан чайлап, кыдыырга артып каар күзелдин чугаа аразында дораан эскердим.

«Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуда хамаатыларының сонгуур болгаш сонгуттурар эргелерин боттандыраарының магадылалдарын Конституция езугаар тодарайтып айтып каан. Ол дээрге, бирээде, эрге-хоойлу, ийде — организастыг, үште — информмастыг болгаш өске-даа магадылалдар-дыр. 2005 чылдың июль айның 3-те болган сонгулдалар Кур-Чер суурга кончук организастык чок, хөй-хөй хоойлу-дүрүм хажыдышкыннарлыг эрткен. Участок, сонгулда комиссиязы мээң таламга удур бир-ле чүве кылыр дээнин баш удур эскерип турдум. Кожуун, суур уjur-дузалыг политика компания демократияны болгаш ажык-чарлыг чоруктуң принциптеринге үндезилеп эрттир турган.

Кандыг, чүү-даа болза муниципалдыг тургузулганың сонгулдалары 2005 чылдың июль айның 3-те хөй-ле чедер-четпес-биле диңгиреп эрткен. Ындыг-даа болза чамдык көдээ суурларга болуп эрткен сонгулдаларны хоойлу езугаар хүлээп көрдүнгени айтырыг кырында хевээр артканы ол кончук чугула политиктиг кампания эрткен соонда дораан илеретинген болгай. Чижээ, Хөндөргейниң 470 сонгукчуларының, Кур-Черниң — 814, Элегестин — 685,

Эйлиг-Хемниң — 340, Сукпак сумуда 1645 сонгукчунуң сонгулда эргелерин тус черлерниң участок сонгулда комиссиялары хажытка-нынга хамаарыштыр негелделер, хомудалдарны сумуларның чурттакчылары боттарына хамаарылгалыг суд органнарынче чоруткан болду. Үстүнде ады кирген суурларны чагырга даргаларының сонгулда мурнунда берген сан, мездэлеринге үндезилеп, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем база Кызыл кожууннарның чагырга даргаларының сонгулда хоойлу-жудулгазының принцип барымдаалап үндүрген доктаалдарын езугаар алырга, ниитизи-биле 3954 сонгукчунуң эргелери көзүлдүр-ле хажыттырган ышкыжыл. Мында чүгле 5 сумунуң көргүзүлгери бижиттинген, бүгү Тываның хемчээлинге мону алыр болза, чеже-чеже муң хамаатының хостуг эргелеринче семээшкин, кызгадашкын кылдынган деп бодаар силер? 3954 кижидээрге чүгле билдинип келген саннар, барымдалар-дыр. Чурттакчылыг көдээ суурларның кижисанының аайы-биле 11 болгаш 7 округка сонгукчуларны деңдески чарып каан схема-карталарын хоойлу езугаар тус-тус кожууннарның чагырга даргаларының үндүрген тускай доктаалдарына үндезилеп, чурпу каан турда-ла, суурнуң участок сонгулда комиссиязының буруузу-биле кара-туразында кылдынган факт-барымдаларны хөйүнү чугаалап болур мен. Чаңгыс чижек: Кур-Чер сумузунуң №9 округтуң чурттакчы А. дээрзи №7 округта кандидат дээш үн бергеңи дорт илеретинген. Ол-ла кудумчунуң (К. Серенаттыг) чамдык сонгукчулары — №6 дугаар округтарда кандидаттарның бюллетенерин алгаш, бадылааны билдинген. Документалдыг бадытталдар суд органында болгаш менде бар.

«Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганың сонгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң сонгулдаларының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунуң №52 чүүлүнүң 5-ки пунктунда:

— Сонгулда бюллетенерин округтуң сонгулдалар даңгызынче кирген сонгукчуларга олар паспортун көргүскенде бээр — деп айтып каан. Ол-ла чүүлдүң (статьяның) 7-ги пунктунда: сонгукчу бүрүзү боду бадылаар, а 8-ки пунктунда: сонгулда комиссияларының кежигүннери, кандидаттың бүзүретириг кижилери, хайгааракчылар сонгукчуга бюллетень долдурарына дузалаары хоруглуг — деп, Хоойлуда дорт айтылган. Бирги таварылгада,

участок сонгулда комиссиязының кежигүнү, шынап-ла, ак сеткилди, шыныч кижилер турган болза, 9 дугаар округтуң сонгукчунун билип турала, №7 округтуң кандиданың бадыладып чытпас-ла болгай. Ынчангаш кара-туразында кылган кежигүн дээрге өжегээр меге документ тургусканы, бодунуң ол-бо кандидат кижизин деткип, хол үжүүн мегелеп салырынга киришкени дээш хоойлу езугаар кеземче херээнге онаажыр апаар-дыр. Өске ийи таварылгаларга хамаарыштыр алыр болза, ында база улуг хажыдышкыннар болганын бадыткаар барымдалар менде бар. Ол кижилерниң хоойлу мурнунга кеземче харысалгазындан ойнаар харыч чок турар уjurлуг.

«Журналисти истелге» деп рубрикалыг чүүлүмнүң одургуларынче эглип көрейин. Ажыы-биле чугаалаарга, сумунуң төлээкчилер хуралынче депутат кылдыр кандидатурам бээр бодалым-даа чок турган чүве. Хамык уjur каанын эгелээнил? ТР-ниң Чазааның Кызыл кожуунда девискээр эргелериниң удуртукчузунуң ажылдаар өрээлинге 2005 чылдың июль 3-те эртер сонгулдалар болур хүннүң ырак мурнунда кире бээримге: «Кыргысевич, Кур-Черниң депутаттарының аразында ыялап сонгуктан турар уjurлуг силер. Чүге дээрге, силер дег туруштуг, шыныч, чаныш-сыныш чок кижилерге чоннуч эрге-чагырганын бузуреп болур. Ынчангаш туттуп кирер-ле, Кыргысевич» — деп мындыг. Эткен сөзүн, мээң берген сүмезин, хүндүлүг удуртукчу, сактып кээр боор. П. Бадый-Назын-биле таныжар улус бис. Оларның билээң езугаар 2004 чылда эрткен Россияның Президентиниң сонгулдаларының үезинде Кур-Черден РФ-тиң Президентизи В. Путинниң талакчылары бооп, өг-бүлеме иелээ март 14-түн хүнүнде суурнуң чурттакчыларының аразында тургустунган деткичи бөлүктүң удуртукчулары, хайгааракчылары-даа турдус. 2004 чылдың март 12-де Тыва Республиканың өмүңээзинден организа-тап тургускан ТР-де РФ-тиң Президентизи В. Путинни хөй-ниити хүлээп алышкын чериниң удуртукчу Т. Монгуштуң адын салган бир дилег чагаа мээң адымга келген.

Таныш-көрүштер, эш-өөрнүң саналдарын езугаар, сонгулдаларга киржир уjur, шийтир менден ынчаар хүлээп алдынган чүве. Депутат мандат-даа моон мурнунда хунаажып чорбаан мен. Бир дугаар таварылга-дыр.

«Кылыр болзуңа корпта, кор-

Сайттан дилег

КЫРГАННАРНЫҢ СЕТКИЛИН ӨӨРТКЕН БОЛЗА

Мен ам 73 харже кириптим. 1934 чылда Каа-Хем кожуунуң Балыктыг деп черге төрүттүнгеш, бүгү назынымда база-ла төрээң кожуунумга «Ленинчи орук» совхозтун Мерген аттыг сүт-бараан фермазынга 36 чыл дургунда кадарчылап ажилдап каачым. Бодум күш-ажылдың хоочуну мен, «Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, чыл саында эртин турган социалистик күш-ажылдың чарыжының каш удаа тилекчизи, Стахановчу шимчээшкинниң шалпычызы болгаш оон-даа өске хөй-ле медальдарның эдилекчизи мен. Республиканың найысылалында Хүндүлел самбыразынга-даа олуруп чордум. Мээң өөм ишти

Долукай Шамбаевна Карма база-ла бодунуң амыдыралын көдээ ажил-агый-биле холбаан кижиле, ол саанчы болуп ажилдап киргеш, мурнакчы атка чедип, 1967 чылда «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты 1967 чылдың күзүндө, көдээ ажил-агый байырлалының хүнүнде, мырыңай-ла С. К. Х. Тока дарганың холундан алды.

Мээң күш-ажыл дептеримде чүгле чаңгыс бижилге бар: «1957 чылда ажилдап кирген, 1993 чылда пенсияже үнген» — деп ол-ла. Бодум аныямда «Шын» солунуң база бир идепкейлиг бижикчизи чораан кижиле мен. Ынчангы солун арнынга үнүп турган чүүлдеримни ам-даа саргартыр шыгжап чоруур-дур мен.

Ам сөөлгү чылдарда кырып баксырааш, эмнелгеден ыравастай бердивис. Чеже-даа ат-алдарлыг ажилдап чораан болзувуса, эмчилээри база бергедей берди.

Бистиң ажилдап чораан үевисте план-салаан деп чүве турган болгаш кижиле бүрүзү кончук улуг тура-соруктуг, улуг күрженишкенин ажилдап турган. Хөй бүрүзүндөн хураганни чидирг чок алыр, эт, дүк, сүт планы дээш-ле баар. Малдың дириг деңизиниң өзүлдөзи деп чүве база турар. Ынчангаш уйгу-чыдын-даа, амырдыш-даа, могаг-шылаг-даа бода-вайн ажилдап чордус. Ол үениң ажилдап чораан кырганнары, бистер, ам төнер деп бардывис. Бистиң-биле деңге мал-маган база

вээжеп калды. Амгы үеде Каа-Хем кожуунда инектүдүп турар Ильинка аттыг ажил-агый арткан, оон аңгыда чүү-даа чок.

Мен маңа кандыг бодалдымны илередип көрейин. Эрткен чылын Каа-Хем кожуунда Кызык деп бойдус чурумалдыг улус дыштаныр черге Көдээ ажил-агый яамызы бүгү Тыва Республиканың мал эмчилериниң улуг чыбыжын эрттирди. Көдээ ажил-агыйның сайды В. И. Лавриненкодан дилээрим болза, назынында көдээ ажил-агыйга ажилдап келген малчынарны чаңгыс хүнде чыыры болдунар чүве ирги бе? Анаа кырган, хоочун малчынарны чыгаш, сеткиливисти өөрткөн болза деп бодал бар. Бо харын чүгле чаңгыс мээң-даа күзел-бодалым

эвес, эш-өөрүмнүң база чагыс сүмези-дир. Бир катап хоочун малчынарны ынчаар чыып кээрге, аравыста канчаар ажилдап чораанывысты сактып хөөрешкей-даа бис, ол аныяк-өскенге үлегер-чижек-даа болгай. Кырганнар чыгып келгенде, сактышкын ужуражылганы үлегер кылдыр чүге эрттирп болбас деп. Хоочуннарның канчаар ажилдап, чурттап чораанының дугайында аныяктар арга-дуржулгандан-даа айтырып алгай. Ниитизи-биле назынында көдээ ажил-агыйга бараан болуп ажилдап каан хоочуннарны чыып, ужуражылгандан кылган болза деп сайыт Виктор Ивановичтен дилеп турар кижидир мен.

Мээң бо чүүлүмнү өске кожууннарда кырганнар база деткип, санал-оналын кирире бээр боор деп идегедим.

Доржу КАРМА.

гар болзуңа кылба» дээр ийик чоп. Соңгулдардан чүү дээр сестир чүвөл? Ынчангаш мээң кол сорулгам — соңгукчуларның даңзы-биле ыяк танылып алыры турган. Оон башка, ажил-херек бүтпес деп чүве билдингир. 2005 чылдың июнь айның 12-ниң (соңгулда болур хүнге чедир 20 хонук артканда), 22-ниң хүнүнде (июль 3-ке чедир 10 хонук четпейн турда) Кур-Черниң түр соңгулда комиссиязының даргазы Марта Ондардан суурнуң бүгү 11 округтарының чурттакчыларының даңзызын көргүзөрүн дилээримге: «Ам-даа белен эвес» — деп харыы берди. Бадылаашкын хүнүнге чедир ам чүгле 3 хонук артка. 2005 чылдың июль айның 1-3 хүннеринде сумунун участка соңгулда комиссиязының даргазы Тамара Оюндан: «Суурнуң соңгукчуларының ниити даңзызын көргүзүп көрүңер» — деп дилег кылдым. «Чизе-даңзы белен эвес» — дээр, меңээ ол кончуг кол документини көргүзүп берди. Сөөлүндө билдингени болза, 11 округтуң чурттакчыларының даңзызын корум-чыскаалдыг, аай-баштыг кылдыр белеткеп албааны илерез. Бадылаашкын хүнүнде, июль 3-те, уштуп экелген бижикиг саазын дээр 7-8 чыл бурунгаар, соңгулдар үезинде ажыглап турганы илдең чорду. Анаа-бир кадык (каша) хайындырып каан чүве-дир ийин. Кымын ат, фамилиязы кайы кудумчунун соңгукчуларының аразында, кайы округта барганы-даа билдинмес, хойтпактап каапкан даңзы-биле соңгулдарны анаа эреңгейлеп, борастап эрттирген аттыг болган. Бадылаашкын хүнүнде — даңзыдан мээң адым тыппайн бардылар. Арай деп тыпкаш, меңээ комиссия кижигүнү Монгуш дээрзи №5, 6 округтарның кандидаттарының бюллетендерин сыгап шаг болду: Улуг шимзэн үндүрүптеримге, ДСК кижигүнү Л.Монгуш келгеш: «Че, ам канчаар, №7 округтуң бюллетендерин Кыргызовичиге бериптиңер» — диди. Менден өске кизи болза, 5 дугаар округтуң кандидаты дээр бадылап кааптар турган.

Тываның девискээринде амгы үеде ажыглаттынып турар Соңгулдар дугайында хоойлунуң 28-ки чүүлүнде: «Участок соңгулда комиссиязы соңгулдарның даңзызын бүгү-ниити танылып көөрү-биле база немелде тодарадышкыннарны кылыры-биле соңгулдар хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесе кириер» — деп айткан. Ындыг турбуже, бирээде, участок соңгулда комиссиязы — кажар аргалар ажыглап, хамаатынын соңгуур болгаш соңгууттар эргезин хостуг боттандырырынга шаптыктап, соңгукчулар даңзызын чогуур үезинде шын тургузуу база хынап албаан болганда, комиссияның удуртукчулары кеземче харыысалгазын чүктээр апары чайлаш чок ышкажыл. Чүге дээрге

ээлеп турар албан-дужаалындан хамаарылга чокка, хамааты кизи бүрүзү хоойлу болгаш суд мурнунга дең эргелиг болгай. Бөдүүндаа, дүжүмет-даа хамааты хоойлунуң үжүүн шыңгыы сагыры — ыдыктыг хүлээлге-дир.

База бир таварылга, ийиде бадылаашкын чорударда баштай участок соңгулда комиссиязын кижигүннерин соңгулда хоой-жудулгазының бүгү дүрүмнерин сагып тургаш, хевирлеп турганын хоойлууда айтып каан. Бо талазы-биле хажыдышкыннар кайы көвей болган. Чижээ, дугаарлары 4,8,10 соңгулда округтардан суурнуң төлээлекчилер хуралынче депутатка кандидаттарын мырыңай дорт чагырганын адаанда турар кижилерни, чоок төрөлдерин безин соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кижигүннерин санынче кирип кааны — факт-барымдаа-дыр. Бо комиссияны тургускан кизи бурууну чүктээр апар эвес чүве бе? Уште, соңгулдар болган хүнде, 2005 чылдың июль 3-те, бадылаашкыннарның чурумун каржызы-биле хажытканы №7,9 округтарга болган таварылгалар-биле бо чүүлдүн баштайгы одургаларына айттым. Анаа немештир №7 округтуң бир соңгукчузу С. дээрзиниң адын, фамилиязын тудуп, ооң паспортунуң көргүзүлгелерин «чогаадып» бижээш, меге хол үжүүн участок соңгулда комиссиязының бир кижигүнү, чок-ла болза боду салган, чок-ла болза өске кижини кажар арга ажыглап салдырган хевирлиг чорду. Документилерни судче дамчыдып берген мен. Дөртте, чижээ, №7 округтуң соңгукчулар даңзызында көргүскен сан-чугагайлар-биле алырга, бадылаашкында херек кырында 40 кизи киришкен. 40 бюллетенниң 7-зин күш чок деп санаан. 3 соңгукчуң бюллетеннери урелген, 2 кизи удур бадылаан, 2 бюллетенде кандыг-даа демдеглел кылбаан болган. Херек кырында №7 округтуң кандидаттары чүгле 33 үн дээр маргылдаа чоруткан, а 13 соңгукчуң кайда барганы билдинмес-тир. Түңнел протоколда 48 бюллетен күштүг деп айткан. Соңгулда киришкен кандидаттарны тилээни — 24, аштырганы — 22 үн алган деп комиссия шийтпир үндүрген. Соңгулда чорудуун эки билер, бажы каткан, соңгулда комиссияларының дуржулгалыг даргалары кандыг-бир түңнелди үндүрүп, санал-оналарын «Шын» солуннуң номчукчуларына сонургадыр боор деп бүзүрөп арттым. Уткан-дыр мен, №7 округтуң соңгукчузу С-тин адын тудуп салгаш, паспортунуң дугаарын мегелеп бижээш, протоколда «чыпшырып» каан.

Ниитизи-биле 10 ай дургузунда манаан бо хамааты херектиң бири суд сайгарылгазы 2005 чылдың декабрь айның 6-да хүндүлүг

судья Ч.Шулуунуң даргалаашкыны-биле болуп эрткен. Анаа харыылакчы таладан Кур-Чер участок соңгулда комиссиязының даргазы Т.Оюн олурушту. Меңээ салдаган айтырыгга чогуур харыыны негекчинин эргезин ажыглап бердим. Харыылакчы таланың кол төлээлекчизи Т.Оюндан судья Ч.Шулуунуң айтырыгы: «2005 чылдың июль айның 3-те болган соңгулда №7 округтан 53 кизи киришкен деп протоколда айткан. Хамааты Чигден бадылаашкын хүнүнде, июль 3-те, хөй хажыдышкыннар илереттинген дээр судче хомудал кириген. Ооң чылдагаанын херектиң ултказына чоокшудадыр тайылбырлап көрүңер» — диди.

Оюн дээрзи туруп келгеш: «Чүге дээрге округтарның соңгукчулары дөгере холужуп калган чүве-дир ийин» — деп харыы бергенин суд сайгарылгазына киришкен улус шупту дыңнаан. Кадыкты (каша) участок соңгулда комиссиязы боду хайындырган чүве болганда, ону боттары чиир апарып айнаан. Харыылакчы таланың төлээлери — кожуун судун хүндүлөп көрбес хамаатылар болду. Ол-бо чылдагааннар мурнунга туткаш, олар судка 3 улаштыр келдиришкен чорударга келбээнер. ТР-ниң соңгулда дугайында күштүг Хоойлузунда: Ийи таланың төлээлекчилери суд сайгарылгазынче 2 улаштыр келдирерге, келбээн таварылгада, хамааты херекке хамаарыштыр түңнел шийтпирни суд боду үндүрер эргелиг — деп дорт айткан. Чүү-даа чүве өйлүг, хемчээлдиг дээр болгай. Сөөлгү катал херечилер эдертип алгаш, судче келдиришкен езугаар, 2006 чылдың апрель айның 14-те четтим. Ол кижилерни түредип, чеже катал Кызыл кирип, хамык акша-төгери чашканнап, төчөгөл кээр мен. Суд чериниң ажылдакчылары чүве билер, эртем-билиглиг, амдыралдыг кижилер ийнаан деп бодаар ийик мен. Судтуң болур ай, хүнүн чылдырып-ла турар аан. «Ам суд кел» дээр болза, 3 улаштыр барбас мен. 10 айның — 300 ажыг хонуунуң дургузунда хамааты херектиң түңнелин манап келдим. Кызыл кожуун суду шын болгаш чөптүг шийтпирни үндүреринге бүзүрөп каар мындыг мен.

Соңгулдар изи-биле бодунуң чоруткан ителгемниң канчаар доозулганын «Шын» солунуң номчукчуларына кажан-бир черле сонургадыр мен. Улуг Хуралының ТР-ниң Хоойлузунда палатазының депутаттарының «чымчак, улуг өртектиг» сандайы дээр демисел эгелзэн болгай. Соңгулдар дээрге, Россия масштабтыг бөгүңгү чидиг айтырылганың бирээзи болганда, мээң патриотчу национал сонургалым болур.

Танов ЧИГДЕН.

ӨРТТЕН АРТПАС

2006 чылдың май 1-ден 14 хүннеринге чедир республикага 20 өрт демдеглеттинген. Ооң чедирген когаралы 135 муң рубль. Ол өрттерге кизи когаралы болбаан, чаңгыс кизи бертинген.

Эрткен чылдың ол-ла үеде 43 өрт бүрүткеттинген, кызырылда 53,5 хуу. Ук өрттерниң чедирген когаралы 533 муң рубль болган, 3 кизи өлгөн, 3 кизи бертинген турган.

Бо чылын өөскээп өрттерниң болгулаан черлери мындыг: чуртталга секторунуң 13 бажыңы, 1 албан бажыңы, көдээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг 2 бажың, 1 транспорт болгаш 3 бажың девискээринде тудуглар өрттенген. Өрттерниң өөскүп үнүп турарының эң нептереңгей чылдагааны — от-биле оваарымча чок чорукта (14 таварылга) база электри дериг-херекселдин салыр болгаш ажыглаар дүрүмнерни хажытканда (1 таварылга) болган, 5 өрттүң чылдагаанын тодарадып турар.

Арга-арыгга

ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң медээзи-биле бо чылын өрт айылының үезинден эгелээш, май 14-ке чедир, республиканың девискээринге ниитизи-биле 1146 гектар шөлдү шыва алган 27 өрт бүрүткеттинген, ооң иштинден 480 гектары — арга-арыгга болган. Бир эвес эрткен чылдагы үе-биле деңнээр болза, ол-ла үеде республикага 2960 гектар шөлгө 51 өрт болган, ооң иштинден 1556 гектары — арга-арыг девискээринге.

Өрт айыылдыг үеде эң хөй саны өрттер Каа-Хем (7 таварылга), Тожу (6 таварылга) болгаш Таңды, Барыын-Хемчик (4-4 өрт) кожууннарга болгулаан.

Май 14-түң байдалы-биле республикага 1056 гектар шөлгө 13 өрт хып турган, ооң иштинде 466,6 гектары — арга-арыгга.

Ниитизи-биле 212 гектар шөлдүг 13 өрттү, ооң иштинден 84 гектар шөлгө арга-арыгга болган өрттерни өжүргөн. Арга-арыг өрттерин өжүреринге бир дүн-хүн дургузунда 138 кижини хаара туткан: ол болза өрт албанының, арга-арыг камгалалының ажылдакчылары болгаш хаара туттуңган күштер болур. Өрттерни өжүреринге 26 техниканы ажыглаан.

Хүндүлүг хамаатылар! Арга-арыгга болгаш парктарга чорааш, от-биле оваарымчалыг болуңар, өрттүн айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин сагыңар. Өжүрбээн таакпыңарны болгаш сеңгиңерни октаваңар, алаактарда курга сигенни өрттеп-пеңер, өжүртүмнээң одаглар кабаңар.

Бичи уругларны хайгаарал чокка арттырбаңар, көскү черлерге от болгаш отка айыылдыг чүүлдер салбаңар. Уругларның холунга ол айыылдыг апар дээрзин утпаңар.

Силерниң болгаш силерниң уругларыңар айыыл чок чоруу — силерниң холуңарда!

Кадыкшылдың үндезини

Арга-арыг — чоннуң дыштаныр чери, кадыкшылдың, омак-сергек чоруктуң, чуртталгага өөрүшкүнүң үндезини. Харааданчыг чүве, сөөлгү чылдарда от-биле оваарымча чок чоруустан болгаш чүве тооксава байдалывыстан арга-арыгларга өрттер бо-ла болу бээр апарган.

Арга-арыг өрттери канчаар-да аажок улуг экономиктиг чидириглерни чедирер, олар кончуг улуг девискээрлерге арга-арыгны болгаш аң-меңнерни узуткаар, экологтуг катастрофаларның кол чылдагааны болбушаан, кижилерни амы-тынындан чарып, берттик-межел болдурар. Арга-арыг өртү кончуг дүрген таараар, кыска хуусаада ол бодунун оруунга таварышкан муң-муң гектар арга-ыяшты, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый объектилерин, чуртталга оран-савазын, электрилик шугумну болгаш оруктары узуткап болур.

Өрттүн өөскүп үнүп турар чылдагааннары бөдүүн: бир болза, чаңнык дүшкенден, бир

болза, от-биле оваарымча чок болганындан өөскүп үнер. Колдуунда-ла хөй кезинде өрттүн өөскүдүкчүлери балыкчылар, туристер болгаш дача ээлери база кургаг мыйыс чыгган, тоорук, кат, мөөгү чыгган улус бооп турар. Өжүрбээн одаг, кургаг бүрүлдерден хевистелген чадыгже октаан сереңги — улуг өрттүн өөскүп үнеринге чылдагаан бооп болур. Чаңныктан өрттер колдуунда изиг хүннерде чаңгыс чок, чүгле динми-ревишаан, чаңныктыг эртер агаарлыг хүннерде болганчок-ла болгулаар. Артында-ла ол чурттакчылыг черлерден он-он, чүс-чүс километр ырак черлерге безин өөскүп үнүп болур, а ооң хөме алган девискээри кажан улуг тайгалар кыва бергенде, билдинип келгилээр. Ындыг өрттерниң ыжын (ылаңгыя ажык черлерге) хат чүс-чүс километр ырады алгаш баар.

Бир эвес силер өрттүн өөскүп үнген чериниң чоогунга таваргы берзинерзе, дораан ол чоок-кавыда улуска сагындырыгны кылгаш, айыылдыг девискээрдэн чорааны дээр. Өрттен чайлаарда орукче, ыяжын кезип каапкан делгем ажыкче, арганың кыдыынче азы суглуг черже үнер. Бир эвес байдалдар силерге өрттен үнерин шаптыктап турар болза, хөөлбекче азы сугже кирип болур, ажык оймакче үнгеш, өл хеп-биле шуглангаш, эрттирип болур. Тынарда мырыңай-ла чер кырында агаарны (ында агаар ыш-биле эвээш холушкан болур) аасты марля азы өл союздак-биле дуглааш, ону өттүр тынар.

Өрттү болдурбазы-биле дараазында чүүлдерни кылыры хоруглуг:

- аргага хып турар сереңги, таакпы болгаш ышталып турар союздак октап болбас;
  - сырый үнген чада болгаш ине бүрүлүг анык ыяштарлыг черлерге, будуктары чавызап бады келген ыяштар адаанга, ыяш складтарының чоогунга, бышкан көдээ ажыл-агый культураларының чанынга одаг салып болбас;
  - аргага боттары өрт үнеринге чылдагаан бооп болур материалдар каап болбас: үс, бензин синген союздактар, кончуг изиг хүннерде хүннүн херелдерин мөөңнээш, кургаг үнүштерни кыпсып болгу дег, шил савалар арттырып болбас;
  - ыяштар адаанда, шөлдерде, садтарда, оймактарда кургаг сигенни өрттедил болбас;
  - хыыргыш өрттөтпес;
  - хаттыг хүнде одаг салбас, хайгаарал чок арттырбас;
  - турлагдан чоруп тургаш, одагы хып турар хевээр каап болбас.
- Бойдуска өрт өөскүп эгелзэн черге таварышыңарза, ону боттарыңар күжүңер-биле өжүрерин кызыдыңар, бир эвес ол болдунмас болза, айыылдыг черден дүрген ыраңар, өрттүң болган черин арга-арыг камгалалынче, тус чер чагырганынче, милицияже азы камгалакчыларже ыяап-ла дыңнадыңар.

А.ХОВАЛЫГ,
ТР-ниң ХК-ның болгаш ОБ агентилелиниң өөредилге-методиктиг төвү.

Интернеттен медээлер

Иосиф КОБЗОН

Тывага келир

Май 26-да Кызылга россияжи эстраданың мэтри Иосиф Кобзон келир.

ТР-ниң Культура яамызының парлаалга албанының ажылдакчызының «Тыва-Онлайн» дыңнатканы-биле алырга, ыраажы депутаттың бээр келирин Күрдуманың Культура талазы-биле комитетинде ооң оралакчызы тыва депутат Чылгычы Ондар организастан.

Баштайгы медээлерден алырга, Иосиф Кобзон республикада 131 дугаарлыг Федералдыг хоойлунуң (тус чер бот-башкарылганын реформалаарының дугайында) күүсел-дезинге хыналданы кылыр. Ол-ла хүн Тываның хөгжүм-ши театрынга ужуражылга-концерт болур. Билеттин эге өртээ 200 рубль.

«ХЫЛЫК БАЙЫРЫ»

Тываларның үш харлыг уругнуң чаш бажының дүгүн кезер чаагай чаңчылы ышкаш «Хылбык байыры» деп шак-ла ындыг аттыг концертти боттарының үш чылдаанында тыва национал хөгжүм херекселдериниң оркестри бараалгаткан.

Бо эрткен үш чыл дургузунда оркестр «Үстүү-Хүрээ» делегей чергелиг дириг хөгжүм фестивалының, «Саян дээрбээ-2005» фестивальдың лауреады, Саратов хоорайга эрткен Россияның улусчу оркестрлер конкурзунуң дипломантызы аттарны чедип алган.

ТР-ниң Культура яамызы оркестриниң хөй кижигүннерин хүндүлөп грамоталар, өөрүп четтиргенин илереткен бижиктер-биле шаңнап демдеглээн. А хөгжүмчүлдерде чүгле ийи улуг күзел бар — боттарынга гастрольдаарда херек автобус болгаш оркестрге Кызылдың уран чүүл училищезинге улусчу хөгжүм херекселдериниң салбырының үндээлекчизи Татьяна Балдаңнын адын тыпсып мөңгөжидери. Ук башкының өөреникчилери болганда, оларның ыдык күзели ол.

Айтырыг — карсы?

Өөредилге, ажил, акша

Чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели чоокта чаа «Шын» солунуң номчукчуларының телефон дамчыштыр салган айтырыгларынга харыылаан. Айтырыгларга кандыг харыылар бердингенин бөгүнгү номерде парладывис.

А.Ч.Мечина, Спутник суур:
— Чолаачыга, электроннуг саналга машиназынга (ЭСМ) өөренип ап болур бе?

— Болур. Ындыг-даа бол, федералдыг бюджеттин күсели-биле чүгле ажил чок улусту өөредип турар бис. 2006 чылда чолаачы мергежилдинге «Центральный» өөредилге төвүнге, РОСТО ДОСААФка, Кызылдың автоорук техникумунга өөренип ап болур. ЭСМ операторунга «Прогресс» өөредилге төвүнге, 11 дугаарлыг профессионал училищеге өөренир.

Варвара Кара-Сал, Кызыл хоорай:

— Кандыг мергежилдерге өөредип турар силер?

— Ол дугайында Кызыл хоорайның чонну ажилга хаара тудар албаньдан билип ап болур силер. Өөредилгени 40 аңгы мергежилдерде чорудуп турар.

Артуур Кара-Сал, Кызыл хоорай:

— Силерни дамчыштыр сайгарлыкчы ажил-херек чорудар документилер кылдыртып ап болур бе? Чээлилер берип турар силер бе?

— Бизнес-план тургузарынга, документилер долдурарынга, таңмалар кылдырарынга чарыг-

даан акша-төгериңер дуглап бээр бис. Чээлилер бербейн турар. Чээли берип турар албан черлеринге, Биче сайгарлыкчы чорукка деткимче көргүзөр фондуга баар болзунарза эки боор.

Адын адаваан, Кызыл хоорай:

— Мен төөгү башкызы мергежилдиг мен. Силерни дамчыштыр көдээ школага ажилдаар кылдыр чоруур аргам бар бе?

— Ийе, болур силер. Кожууннарда башкыларга хостуг ажилчын олуттар хөй. Силерниң күзелдерин чүлдүгүзүп, деткип турар бис. Ажилга хаара тудар төп дамчыштыр силерни көдээже чоруур кылдыр документилерини кылып болур. Бажың эт-херекселин көжүргөн дээш чарыгдалыңар база өг-бүлөңерниң кижини

бүрүзүнүн транспорт чарыгдалын болгаш кижини бүрүзүңге чаңгыс удаа дузаламчы акшаны төлөп бээр.

Кызыл хоорайдан, база адын адаваан кижини:

— Ажилдан бодум күзелим-биле үңгөн болзумза, силерниң учедуңарга туруп ап болур мен бе?

— Учетка туруп ап болур силер. Төпке паспортуңар, күш-ажыл дептеринер, ортумак шалыңыңар дугайында справка болгаш эртеминер дугайында документилер апаргалаш келир силер.

Каа-Хем суурдан, адын адаарындан ойталаан:

— Элээди уруглар хүнде-ле 2-3 шак ажылдааш, ол дээш силерден акша ап турар деп дыңнадым. Мен ам 15 харлыг мен, база акша ажилдап

алырын күзеп тур мен.

— Ажилга хаара тудар төптөр школалар-биле 14-18 харлыг элээди уругларны түр када ажилга хүлээп алырының дугуржулгаларын кылып турар. Школалар де-вискээр ашталгазының, чечектер олуртулгазының, кырган болгаш инвалид улустар ажаалдазының дээш, оон-даа өске түр ажилдар доостурга, элээди уруг бүрүзүңге материалдыг деткимчени төлээр. Оон хемчээли элээди уруг бүрүзүнүн ажилдаан хүннөрдөн хамааржыр.

Чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының ТР талазы-биле эргелелин кол специализи С.К.Мон айтырыгларга харыылаан.

Ажыл берикчилери-биле кады

2005 чылдың эгезинде Тес-Хем кожуунуң чонну ажилга хаара тудар төптүн учедунга ажил чок дээш 418 кижини турган, оларның иштинден 320 кижиге «ажыл чок» деп эргебайдалды тывыскан болгаш 234 кижиге пособие акшазын берип турган. Чыл эгезинде ниити ажил чок болур чоруктуң деңнели 27,1 хуу, бүрүткеттинген ажил чок чоруктуң деңнели 7,4 хуу турган.

Отчеттуг үениң дургузунда (2005 ч.) чонну ажилга хаара тудар албан черинге тааржыр ажил дилеп азы ажил тып алырынга деткимче-дуза хереглеп, аргасүмө айтырып 1499 хамааты келген. Оларның 1353-үн учетка тургускан, 1044 кижиге «ажыл чок» деп эргебайдалды тывыскан, 835-инге пособие акшазын берип турган.

Ажыл айтырып кээп турган хамаатыларның 828-и херээженер, 671-и эр кижилер; 372-зи аныяктар, чаа школа, өөредилге чери доосканнар, 210 кижини — 14-тен 18 хар чедир назы четпээнер; үр үеде ажил тыппайн чоруур, чонну хаара тудар албаньның учедунга катап кээп туруп, пособие ап турарларның саны 355 кижини, инвалидтер — 36, өскүстер — 8, шииттирип чораннар — 13.

2006 чылдың январь 1-ден учетта турарларның саны 731, «ажыл чок» деп эргебайдалдыгларның саны 527, пособие ап турарларның саны 379 кижини болган. Бо эрткен чылдың эгезинде турганындан учетта турган улустун саны 57,3 хууга, ажил чоктарның саны 60 хууга, пособие ап турарларның саны 61,7 хууга көвүдээн.

Чыл төңчүзүндө ниити ажил

Ажыл чок хамаатыларга ажилды дилеп турган үезинде материалдыг деткимчени көргүзери

Чылдың дургузунда 4622 хамаатыга ажил чок дээш пособиени 3 млн. 876 муң рубльге чонну ажилга хаара тудар төп төлөп берген. Ол болза 2004 чылдан 33 хуу хөй.

Ай санында ортумаа-биле 385 ажил чок хамааты магадап каан пособиени күрүнеден ап келген, айда пособиениң ортумак хемчээли 1 кижиге 839 рубль болган. 2004 чылда бо хемчээл 648 рубль турган. Бо чылда өзүлдө 191 рубль азы 29,4 хуу. Пособие төлөлгезин үзүктөл чокка, ай санында, чамдык айларда 2 катап төлөп турган. Пособие акшазын ажил чок хамаатыларның чурттап турар черлеринге чедир берип турар. Материалдыг дузаны (пособиенден аңгыда) бо чылын 452 ажил чок улуска 451817 рубльге көргүскөн. Ол болза 2004 чылдан 15 катап хөй болган. 2004 чылда

чок болур чоруктуң деңнели 25,8%, бүрүткеттинген ажил чок чоруктуң деңнели 12,3% болган.

Бүдүн чылдың дургузунда ниити ажил чок база яды-түрөңги чорукту кызырар талазы-биле кожуун, суму чагыргаларының, чонну ажилга хаара тудар төптүн, республиканың Чазааның кылып чорудуп келген ажилының түңнелинде, кожуунуң чонунуң ажил чок болур чоруунуң ниити деңнели 2005 чылдың деңнели-биле деңээрге, 1,3 хууга эвээжээн, демдеглеттинген ажил чок чорук 4,9 хууга өскөн.

Кожуунда вакансияларның (хостуг олуттар, албан-дужаалдар) саны — 29. Эң хөй хостуг албан-дужаалдар кожуунуң эмне-гезинде — ында 20 янзы-бүрү бедик мергежилдинг энцилер хереглетиинип турар, ону долдурар дооскан дээди болгаш тускай ортумак эртемниг ажил дилеп кээп турар кижилерниң аразында эмчи кадрлар чок бооп турар. Өөредилге черлеринге даштыкы дыл башкылары—3 кижини, төөгү башкылары—2 кижини, технология башкылары—1 кижини херек. Эрге-хоойлу органнарынга ажилдаар дээди эртемниг 3 юрист херек бооп турар.

материалдыг дузаны 31 муң рубльге төлөп турган. Эрте пенсияже үңгөн бир кижиге 16,2 муң рубльди төлөп. Өөренип дооскан 99 ажил чок кижилеривиске 204 муң рубльге стипендияны шилчидип берген (эрткен чылдан 2 катап хөй). Оон аңгыда өөренип турган үезинде 97 муң рубльге материалдыг дузаны көргүстүвүс. Моон мурнунда чылдарда ындыг дуза турбаан.

Материалдыг деткимченден аңгыда, ажил чок хамааты хөй-ниити төлевирилг ажилдарга киришкени дээш пособиенден хөй акшаны ажилдап ап турар (ортумаа-биле айда 881 рубль), а

бир эвес база төлөп бээр болза ол түң ийи катап улуг болур болгаш ажил берикчизи ол түңден пенсия, соцкамгалал, албан эмчи

камгалалының фондуларынче ажил чок хамаатының дадывырын шилчидип берген турар ужурулуг.

Чонну ажилга хаара тударыңга деткимче көргүзөр тускай программаларның күүселдези

Ажылды дилеп турар үезинде ажил чок кижилеривиске пособие төлээринден аңгыда, оларны тускай сорулгалыг программаларга кириштирип тургаш, ажил тып алырынга деткимче берип, мергежилдин, ажил кылып шыдаар шинээзин ышкынып, сагыш-сеткилдин ундараашкынынга алзы бербези-биле ажил берикчилери-биле керээ чарып алгаш түр-даа үениң ажилдарыңга ажилдадып тургаш, материалдыг деткимчени көргүзүп турар бис.

Ажыл чок 99 кижини янзы-бүрү мергежилдерге өөрөткөн. Эрткен чылын 77 кижини өөрөткөн. Ол болза 28,5 хууга хөй. Федералдыг бюджеттен бо сорулгага көрдүңгөн 336 муң рубльди 386,6 муңга шиңгээдип алдывыс азы 115 хууга. Эрткен чылын 245 муң рубльди чарыгдан турган азы бо чылын 58 хуу хөй болган. Ажил чок хамаатыларны өөредир дээш республиканың 14 өөредилге черлери-биле керээни чарган, оларның иштинден 3 өөредилге чери улусту Самагалдайга үш чыл улаштыр кээп өөредип турар. Оон ачызында Самагалдайга 20 кижини одакчы, 21 кижини сайгарлыкчы-бухгалтер, 16 кижини картофель, ногаа ажаар мастерлер, 16 кижини чолаачының мергежилдерин чедип алганнар. Оон аңгыда Кызыл хоорайга соцажылдакчылар — 3, электриктер — 3, баш таарыкчылары — 2, поварлар — 2, хуу камгалакчылар — 2, секретарь-херек эмгелекчилери — 3, оператор ЭВМ — 6, даараныкчылар, садыгчылар, бухгалтер, каннакчы болгаш психолог өөренип алганнар.

Профессия талазы-биле угланышкыны ажил чок кижилерге берген. Ол талазы-биле семинарларны эрттирген, аңаа 614 кижини киришкен. 74 кижиге тест дузазы-биле айтырыгларны салган, оларның хууда ажил-херек ажыдып, тургустунуп алырынга ачы-дузаны, сүмелерин берген.

Хөй-ниитиниң ажилдарын 383,4 муң рубльге организастан чоруткан. Ындыг ажилдарны 3 суму: Самагалдай, Чыргаланды, Берт-Даг; 4 ажил берикчилери: «Чодураа» КУБ, «Ак-Бедик» МУБ, «Чойгана и В» КХН, «Дугай» СПК кылганнар. Ниитизи-биле 273 ажил чок улусту чонну ажилга хаара тудар төптөн чоруткан болгаш

дараазында черлер түр үеде ажил-биле хандырган:

«Ак-Бедик» МУБ — 77 кижини;
«Чойгана и В» КХН — 63 кижини;

«Дугай» СПК — 38 кижини;
«Чодураа» КУБ — 34 кижини.

Самагалдай, Чыргаланды, Берт-Даг сумуларынга хөй-ниити ажилдарын организастан, 44 кижини ажилдандырган.

Бо ажилдарга ажил берикчилериниң боттарының чарыгдан акша-хөрөңгизи 158 муң рубль болган. 15 керээни чарган. Үстүңде албан черлери, ажил берикчилери, бүдүрүлгелер ол ажилдарны организастан дээш федералдыг бюджеттен 225,4 муң рубльди алгаш, ажил чок улуска төлөп берген.

Назы четпээнерни түр үениң ажилдарыңга хаара тударыңга федералдыг бюджеттен 150,5 муң рубльди чарыгдан. Көрдүңгөн 50,2 муң рубль турган. Херек кырында күүсеткени 3 катап хөй бооп турар. Эрткен чылда күүсеткени 100 муң рубль. Өзүлдө 50 хуу. Ажил берикчилериниң талазындан 32,8 муң рубль үңгөн, каттышкаш 183 муң рубльге 210 назы четпээнерни түр үеде ажилдарга хаара туткан. Ол болза дараазында ажил берикчилери: «Чодураа» КУБ, «Дугай» СПК, «Ак-Бедик» МУБ, кожуунуң школалары. 4 керээни чарган.

Ажыл чогуңдан амыдыралының байдалы бергедеп чоруур, социал камгалал херек хамаатыларны түр ажилдарга тургузарыңга 82 муң рубльди чүгле федералдыг бюджеттен чарыгдан (өске ажил берикчилери акша чок болган). Ындыг 50 хамаатыларны түр ажилдарга тургускан. Олар шупту суму чагыргаларыңга одакчылар, аштакчылар, таңныылдар,

чолаачылар, электриктер, специалистер бооп ажилдап турганнар. 9 керээни чарган.

Эге болгаш ортумак профессионал өөредилге черлерин дооскан, 18-20 хар аразында назылыг, бир дугаар ажил дилеп чоруур ажил чок аныяктарны түр ажилдарга тургузар талазы-биле чаа программа бо чылын ажилдап эгелзэн. Аңаа база чүгле федералдыг бюджеттен 38 муң рубльди үндүргөн, 18 аныяк кижини суму чагыргаларыңга, уруглар албан черлеринге, электри четкилеринге, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелинге, уругларның спорт школазыңга стажировкаладып ажилдаткан. Олар пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарыңга документилер долдурарыңга дузалажып, бажыңнар эргип, электри өрелерин санаштырып, аныяктарның дыштанылганын организастанжып, тренерлеп, бухгалтерниң дузалакчылары болуп ажилданнар. 6 керээни чарган.

Ажыл чок чоннуң бодун боду ажил-биле хандырап чүткүлүн деткири-биле программада көрдүңгөн хемчеглер боттанып турган. Ол сорулгага федералдыг бюджеттен көрдүңгөн 55,5 муң рубльди ажил чок улуска аргасүмө, консультациялар, методиктиг дуза чедирери-биле тускай литература, ном-дептер садарыңга, бизнес планнар тургузарыңга база семинарлар эрттирине чарыгдан. Сайгарлыкчы документилер кылдыртып алган ажил чок хамаатының үндүргөн чарыгдалдарын эгидип бээрине көрдүңгөн акшаны кым-даа ап шыдаваан. Чүге дизе Самагалдайда үндүрүг инспекциязының участогу хамык улусту Шагаан-Арыгже ыдалап кааш олурап болганындан, чаңгыс-даа кижини ындыг документини кылдырып ап шыдаваан.

Үстүңде адааным тускай программаларны чедиишкиниң күүсеткениң ачызында 551 ажил чок хамаатыларны түр ажилдарга хаара туткан. Ажил берикчилери-биле кады кылыр ажилдарымыс-ла хөй, ажил чок чонувуска ажилдан тыпчып берип, яды-түрөңги байдалды чавырылдырар дээш кылып чорудар ажилдар хөй.

Кара-оол ЛАПЧАА,
Тес-Хем кожуунуң чонну ажилга хаара тудар төптүн директору.

Журналист А.К.Чычаан-оол 80 харлаар турган

ДӨРТӨН ЧЫЛ – ТӨӨГҮ-ДҮР

Андрей Кончукович Чычаан-оол Чаа-Хөл кожуунун Кзыл-Дагга төрүттүнгөн. Бичи Андрей Чаа-Хөл школасынын чедиги класын дооскан соонда, өөрөдигезин уламчылаар бирээзи Кзылдың ийи дугаар школасына келген. Ынчан ол школа найысылал Кзылдың чаңгыс-ла борбак национал школасы турган. Өөрөдигез сундулуг, башкыларынын ынак өөреникчизи Андрей Чычаан-оол ол школанын бир дугаар доозукчуларынын бирээзи болбушаан, ону алдын медаль-биле дооскан. Ол дээрге дайын соондагы кадыг-берге 1947 чыл турганын сагындырып каары артык эвес боор. Совет Эвилелинин составына чаа кирген Тыва автономнуг областын бодунуң национал кадрлары кончуг эвээш турган. Ынчанга эң баштайгы школа доозукчуларынын шуптузун чурттуң дээди өөрөдигез черлеринче өөрөдип чоруткан. А.К.Чычаан-оол ынчалдыр Ленинградтын Чөөн чүк улустарынын университетинин тыва дыл, литература болгаш төөгү факультетинге өөренири-биле төрөэн Тывазындан айттаныпкан.

— Ол үеде төөгүге туруп көрбээ хозуралдыг улуг дайыннын аар уржуктарын Абакан хоорайдан поезд-биле үнүпкеш-ле эскерип, билип эгелзэн чык – деп, Андрей Кончукович сөөлүндө сактып чугаалап чораан. Ылаңгыя блокадага турган Маадыр хоорай Ленинградка кээрге, дыка илден болган. Тыва сургуулдар Ленинградтын вокзалына дүжүртүп тургаш, бир шоодай тараа дүжүрүпкеш. Ону хензиг када-ла үгүлөп келген кижилер борбак кажаңда арттырбайн, чыып апарган ышкажыл. Ындыг берге үеде сургуулдарны Маадыр хоорай Ленинград барык даштыкы студентилер-биле дөмей байдалга хүлээп алган.

Ленинградтын өл-шык, соок агаар-бойдузунга Андрей Чычаан-оолдуң кадыы таарышпаан. Баштайгы кыжында-ла ол өкпе-зинге дегдирип, аар аарый берген. Шыырак эмчилерниң карак кзыл эмнээниниң соонда, сегий берген тыва студентини төрөэн Тывазынче чоокшулады Ачинск хоорайнын чанында бир курортче дыштанып эмнедири-биле чоруткан. Аңаа ол бе сүдү — хымыс ижип тургаш, шуут экижээ. Ынчалза-даа эмчилер Ленинградка өөрөдигезин уламчылаарына удур болган.

Тыванын комсомол обкомунуң дагынып сүмелээни-биле

Андрей Чычаан-оол Москваже ВЛКСМ-ниң дээди школасынын журналистика факультетинче дараазында чылын өөренип кирген. Журфакты доозуп келген аныяк кижини ынчангы «Тыванын аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарнын кол редакторунга томуйлаан. Бо ийи солун ол үеде ийи аңгы редакциялыг турган-даа болза, чаңгыс кол редакторлуг турганы онзагай. Кзыл хоорайга чурттап чораан аныяк үезинде А.К.Чычаан-оол тыва радиого, телевидениеге, СЭКП Тыва обкомунуң чанынга үнүп турган «Агитаторнун блокноду» журналга редакторлап четтигипкен. Журналист кадрлар чедишпес үеде ол чорук ооң журналисти арга-мергежиленин өзүлдезиниң өзүлүг улуг школасы болган.

Чуртталгазын кады чурттап эрттирери ынак эжи, урулгарынын иези Вера Аңгыракпановна биле Андрей Кончукович Кзыл хоорайга 1953 чылдың чайынында душканнар. 1954 чылда оларнын улуг оглу Владимир төрүттүнгөн. 1956 чылда аныяк башкы Вера Унгермааны Барыин-Хемчик кожууннуң Дөң-Терезин чеди чыл школасынче ажилдадып чоруткан, а Андрей Кончукович Красноярск хоорайнын партиянын дээди школасынче шилчиткен. Ол өөрөдигезин дооскан соонда, өг-бүлезиниң аайы-биле Ак-Довурак хоорайже көжүп кээп, «Тыва даг-дүгү» комбинадынын типографиязын тургузуп, ооң директору апарган.

Ак-Довуракка хоорай эргезин тыпсып, «За асбест», «Даг-дүгү дээш» деп солуннарны тургускан соонда, орус-тыва дылдарга үнүп тургулаан ол солуннарнын бир ду-

гаар редактору болуп ажылда и берген. 1992 чылда бир эвес ооң караанын көөрү баксыраваан болза, Андрей Кончукович ол солуннуң бир дугаар болгаш чаңгыс-ла редактору болуп артып каар чыгып турган. Бо хүннерде санап ораарыкка, ол солунга А.К.Чычаан-оол үжөн ажыг чыл редакторлаан болуп турар. Бо дээрге база бир онзагай рекорд болуп, тыва парлалганын төөгүзүнге кирер ужурлук болушкун-дур.

«За асбест» солунга Андрей Кончуковичнин ажилдап чораан чылдары Ак-Довурак хоорайнын болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинадын төөгүзүндө «алдын» үжүктөр-биле бижиттинген чылдар болур. Ынчан комбинат бодунуң төөгүзүндө эң хөй даг-дүгүн бүдүрүп, ийиги ээлчээн ажылгалга кириген. Хоорайга хөй улуг тудуглар туттунуп, дөртөн ажыг аймак-сөөк кижилер ажилдап, чурттап турган.

А.К.Чычаан-оол чырык өртемчейден ынак хоорайы Ак-Довуракка чарылган. Ол өске өртемчейге чоруп турда, «За асбест» солун база үнместей берген. Рынок экономиказы дижиривис каржы-хажагай байдал ол солун, номчустуг солунуң салым-чолунга база улуг септи салып каан.

Андрей Кончукович чурттап чораан болза, бо 2006 чылдың май

19-та 80 харлаар турган. Бистер, ооң чоок кижилери, кады ажылдап чораан эш-өөрү хоочун журналистиң Ак-Довуракта чаагай-жады туттунган делгем бажынынга чыгылып, юбилярга байыр чедирип, ооң амданныг аяк-шайын-даа чооглаар турган ийик бис. Мону чүге чугаалап олур сен дие, ол мээң чоок кижим – катым боор кижим. А өске талазында, мен бодум бодумнуң журналист ажил-амыдыралымда А.К.Чычаан-оолдуң удуртулгазы-биле «За асбест» солунга база ажилдап чораан мен. Ынчан ол солун чүгле орус дылга үнүп турган болгаш бир үнген

эрткен болгаш уттундургулай бергилзэн болду. Ол чылдар ам бистин эде тургустунушкун деп адап турарывыс ажык-чарлыг чоруктуң, демократиянын эгелзэн чылдары болгаш, солунууска чидиг-чидиг айтырылгарны көдүрген материалдарны парлап турдувус. Чамдык номчукчулар кижиге таваржып келгеш: «Чүү кончуг кортпас улус силер»-даа дээр-ле, а чамдыктары өөрүп самнаан: «Ол боор, савараан чүүлелерни» дигип, солунуусту дилеп алгаш, «Ам-на бо солунну чагыдып ап көрей» деп, холу-вусту силгип-силгип, каш-даа чоруп-ла турар чүве. Ол дээрге журналист кижиниң чымыштыг ижинге кончуг улуг үнелел, деткимче-дир.

Андрей Кончукович биле Вера Аңгыракпановна дөрт ажы-төлүнүн, хөй уйнуттарынын ынак, энерелдиг ада-иези, кырган-ачазы, кырган-авазы бооп чораан. Вера Аңгыракпановна ам-даа ажы-төлүнүн аразында адак-бышкаа чик чурттап олурар.

Өг-бүленин хеймер кызы Зоя Андреевна авазын салгап, башкы мергежилин шилип алган – англ дыл башкызы. Ол – Тыва Республиканын улус өөрөдигезинин тергини, Таңды кожуунда башкылавышаан, даштыкы дыл өөрөдигезин көдээ школаларга организастаарынын талазы-биле бодунуң арга-дуржулгазынга даянган методиктиг сүмелерни бижип турар.

Тыва Республиканын культуразынын алдарлыг ажилдакчызы, хоочун журналист Андрей Кончукович Чычаан-оол дугайында ооң 80 харлаан юбилейин таварыштыр чугаалаар болза, дыка-ла хөй үе негеттинер ийик. А мен бодум хуумда силерниң шыдамык-кай болуп, мээң бо үзүк-чазык бодалдарымны төндүр номчааныңарга четтиргеним илереттим. Тыва парлалганын херээңге 40 ажыг чылдарнын дургузунда үзүк чок бараан бооп чораан кижиниң чырык адын сактып, аңгы-аңгы чылдарда ооң-биле эгин-кожа ажилдап чораан эш-өөрүнүн мурнундан чылыг сактышкынын кылып, кижизиг, биче сеткилдиг улуг эживиске мөгейип артым.

Чкалов МАНДЫНЧЫ, журналист.
ЧУРУКТАРДА: Чычаан-оолдарнын өг-бүлезин; Зоя Андреевна оглу-биле.

Чуруктарны авторнуң архивинден алган.

Алдын медальдыг, алдарлыг акым

ишти чагаа бижип берген, чарлыг чоруп тура, өөлөдир ыглакып турган бис. Андрейнин ол уруу, шырайы орустар ышкаш, кайгамчык чараш уруг, бодаарымга, хөөкүй эжимни тоовайн барган ышкаш чүве ийин... — деп, хөөрээр.

Андрей Чычаан-оолдуң солуну чүгле «бештерге» дооскаш, алдын медаль ап турганын Алексей Канчырович база кара хөк кылдыр хөөрээр.

— Андрейнвис алдын медаль алгаш өөрээни ол ыйнаан, кзыл арага ижип алгаш, чүрээ өрү хөөрээш, ийиги каъттын соңгазындан шураар дээш чүткүп туруп берген. Шуптувус кээп ооң эдээндөн, хол-будундан халбактанып алган: «Шуравайн көр, Чычаан-оол!» дээш, алгы-кышкывыс, ыы-сыывыс ат чоор! Ол алдын медалын байырлыг чыскаалга чүгле холунга тудускаш, шыгжап каар чүве дээш КГБ кижизи алаар чүве чораан – дээр.

Алексей Канчыровичиниң

чугаазы-биле, оларны бир класска чыып алгаш: «Сен Андрей, сен Алексей, сен Юрий болур сен» дээш-ле, орус аттар үлөп бергеш, Ленинградче өөрөдип чорудупкан чүве-дир.

Сөөлүндө-сөөлүндө, «Тыванын аныяктары» солунга ажилдап турувуста, Андрей Кончуковичиниң бажазы боор Чкалов Мандынчы ийи дугаар школанын баштайгы доозукчуларынын башкызы, училище соонда өөреникчилери-биле кады университет дооскан, бодунуң база башкызы – Агрипина Константиновна Конгарованын дугайында улуг очер бижээш. Бодунуң баштайгы өөреникчилерин сактып ора, улуг албан-дужаалга четкен бир өөреникчизин: «Кончуг оптуг, кажар, бодунга ажыктыг чүлдү черле соора көрбес» дээш, Андрей Кончуковичке хамаарыштыр «Чораан-на боду ол, кончуг ажык, ак сеткилдиг, кижизиг кижим» деп олурганын Чкалов Мандынчы чугаалаар чүве.

номеринге-ле материалдарны делгемчиди, ханы сайгарылгалыг бээрин чедип апкан үези турган. Тыва дылга бижип чораан кижиге орус дылга солунга шуудап ажылдай бээр амыр эвес херек. Ынчан меңээ хоочун журналист Андрей Кончукович боду, дуржулгалыг журналистер Анатолий Бармашов, Вера Сергиенко оларнын орус грамматика талазы-биле дузалашканын ам-даа чылыгы-биле сактып чоруур мен. А.И.Бармашов, В.И.Сергиенко, ылаңгыя А.К.Чычаан-оол солунну үе-шаанда үндүрер дээш, ажылчын халаттарын кеткилепкен, типография ажилчынары-биле дөмей ажылдай бээр улус чүве. Типографиянын ажилчынары база кончуг шыырак, ажылынга бердинген кижилер чүве ийин. Өрүкчүлөр Анна Лыксинаны, Оюмаа Самбууну, Клара Көк-оолду, Кзыл типографиязынын хоочуну чораан Шөртөн акывысты, ооң оглу Владимирни ам-даа утпаан, сактып чоруур мен. Бо эштериниң чамдызынын ат, фамилияларын долу эвес бижээним дээш буруумну баш бурунгаар миннип ор мен. Оон бээр эвээш эвес чылдар

гулчун үжүктөрдөн солун чыскаар ол бөдүүн чылдарда Андрей Кончуковичини бир көөрге, линотип машинада солун өрзөн, бир көөрге, боду солунун чыскааган турар кайгамчык чөпшүл, бөдүүн сеткилдиг кижим.

Новосибирск хоорайга бижиг бидер курстарга бир ай дургузунда чаңгыс өрээлге кады чурттап келдивис. Аңаа өөрөдип турган тыва оолдар база хөй болгаш өөрөдип каапан соонда, катчып алгаш, болганчок-ла «будулай» каар бис. Андрей Кончукович биске черле каттышпас. Чажыргаш канчаар, төрөэн Ак-Довураавыска болза, «декей-оолай» кааптарында чажам дивес, боду-даа «халайтып» алган кылаштап кээр Кончуковичим бүдүн ай дургузунда боксунче чаңгыс пак пиво безин ажырбайн барган эвеспе. «Өске черге чорааш, кижим чүгле бодун эвес, чуртун база бодаар ыйнаан...» — дээн ооң чагыы меңээ кандыг-даа эртем эзуунуң улуг суртаалындан артык болган чадавас...

Үүлгедиг болгаш кеземче

Шагдааже халдааш...

Бай-Тайга кожуунда Кара-Хөл суурнуң чурттакчызы Артыш Иргит үш чыл алды ай дургузунда шөлүгө колониязынга турар ужурга таварышкан, ол эрге-чагырга төлээлекчизинге удур күчүлөл кылганы дээш, РФ-тиң КК-зының 318 чүүлүнүң 1 кезеэн езугаар район судунга шииттирген.

Бай-Тайга кожуунун ишти-ки херектер килдизиниң ажил-дакчылары Хертек биле Чынгылап 2004 чылды ырак Кара-Хөлгө уткаан, олар хей-ниити чурумун тудары-биле аңаа барган турган. Январь 1-де эртенгиниң 4 шак үезинде клуб чанынга Мунзук Хертек биле Артыш Иргит арагалап алгаш, чокшуп эгелээни дыңналган. Шагдаалар оларны чаргаш, чаныңар дээн. Оолдар чөрүжүп, бак сөглеттинген. Ылаңгыя Мунзук кезээлээн. Ону суму чагыргага апарган. Артыш чокшуп турган кижизинге болчу берген. Эштери оолдар штакет-

ник херим ыяштарын тура тырткылап алгаш, шагдааларны оорун дуй туруп алган.

— Чоокшулаваңар, тарап чаныңар, оон башка боолаар мен — деп, А.В.Хертек баш удур сагындырза-даа, «Согуңар бо «өшкүлериң», пистоледи чок-тур ийин!» — деп, Артыш алгыргаш, Чынгылаптың будунче тепкен, оозу камгалангаш, халдап турган эрнин бажынче резин моң-биле каккан.

Артыш Иргитти шагдаа ажил-дакчылары хулүй тудуп алганнар. Хаваандан хан төктүп турган хулиганы олар медпунктуга апаргаш, балыын шарыдып каан.

Артыш Иргит 2003 чылдың сентябрьда оор херек үүлгеткен дээш үш чылда хосталгазын казыдып, шенелдеге шииттирген кизи болган. Бо удаада суд ону бир чылда хосталгазын казып шииткен, аңаа мурнунда шииттирген хуусаазын немээрге, үш чыл алды ай болган. Дээди судче ол хомудал кириген.

Тыва Республиканың Дээди судунун суд коллегиязының ажык хуралына прокурор М.С.Сундуй район судунун шиитпирин хевээр арттырарын дилээн. Коллегияның кылган түнели мындыг болган: шииттирген кижини кеземчеге оонаны хоойлу-дүрүмгө, үүлгедигниң аарына болгаш хей-ниитиге айыылдыынга дүгжүп турар. Бай-Тайганың район судунун шиитпирин хевээр арткан.

Бижектиг болчак

Хүннээчел эзирик кизи кончуг айыылдыг дээрзин Эрзинниң 23 харлыг чурттакчызы Юрий Дамдын бадыткап, аар херек үүлгеткеш, РФ-тиң КК-зының 111 чүүлүнүң 1 кезээ-биле хосталгазын казыдып, шыңгы чурумнуг эдип-чазаар колонияга кеземче ялазын эрттирер кылдыр шииттирген.

2005 чылдың июль 1-де дүн ортузунда эзирик Юрий эжи уруг-биле кудумчу белдиринге турган. Таныыры Буян Л. кылаштап келгеш, уруг-биле чугаалажы бээрге, эзириктиң бажынче «хан чүгүрө» берген. Чүве-даа ыыттавай, эзирик эр демги кижини бижектеп, оң талакы экинче балыглаан. Балыг оол эмчиге эвес, эжи Евгений К.-га халып чеде берген. Оозу Юрийниң сүрүл четкеш, «Буянны чүге бижектедиң дээн». Орта хары-даа чок

Дамдын болчуп келген кижиниң хөрээнге, иштинче, холунче бижектеп балыглаан. Ол дээрге кадыкка аар хора чедирген айыылдыг үүлгедиг болган.

Судка Юрий Дамдын бурузун кезик-чамдыын билдинген, канчаар бижектей бергенин орта билбейн барганын чугаалаан. Район судунун шиитпирин хомудап, билдирешки кириген турган.

ТР-ниң Дээди судунун суд коллегиязы Х.И.Түлүштүн даргалааны, судьялар А.А.-Х.Ондарның болгаш В.Д.Кууларның киришкел-

ни составтыг хуралдааш, Эрзинниң район судунун шиитпиринге шииттирген кижиниң болгаш оон болчукчузунун кассация хомудалын база күрүне буруудадыкчызы А.Д.Монгуштуң кассация бижин өөренип көргөш, сөөлгүзүнүн дилээн хандырган болгаш 2005 чылдың июль 1-ден август 22-ге чедир хоругдалга турганын кеземче эрттирер хуусаазынче кири санаар деп шиитпирлээн. Район судунун шииткелиниң өске кезеэн хевээр арттырган. Болчагже баарда бижек албас, элээр чедер деп чүвени шииттирген хуусаазының иштинде Юрий Дамдын шиңгээдил аптар боор.

Василий КРИВДИК.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Н.К.Наксылды
Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаар дугайында
Үр чылдарда үре-түннелдиг болж театр уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу дээш Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрының артизи Надежда Кууларовна НАКСЫЛДЫ «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай,
2006 чылдың май 23, № 73.

А.В.Кузовлевке
Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижин тыпсырының дугайында
Кызыл — Кара-Хаак аразында дош кыры-биле кежер автоорукка болган озал-ондактыг болушкунун үезинде кижилерни камгалап алгырынга көргүскен эрес-дидим чоруу дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижин Кызыл кожуунун Черби суурнуң чурттакчызы Александр Валерьевич КУЗОВЛЕВКЕ тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай,
2006 чылдың май 23, № 74

ОШАЧКИ сүмелеп тур

Чаагай чаңчыл болдураалыңар

Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруу азы хамаатыларның кадыы болгаш амы-тынын камгалаары — хүн бүрүнүң чугула айтыры болур. Амгы шагда орук агымы дүгредеп, улгадып турарын шүптү көрүп турар бис. Ол ышкаш ажы-төлүвүс 6-7 харлыындан тура-ла, шак ол «шапкын агымның» идеккейлиг киржикчилери апаарын база билер бис.

Ишти херектер яамызының орук шимчээшкининиң айыыл чок чорук инспекциязының ажилдакчылары болгаш республиканың өөредилге черлериниң башкылары орук шимчээшкининиң дүрүмнеринге тайылбырларны, лекция-беседаларны доктаамал чорудуп, профилактиктиг хемчеглерни ап турар. Оон түннелинде, оруктарга уругларның айыыл-халапка таваржып турары эвээжээн. Бо чылдың эрткен 4 айларында назы четпээн уруглар 7 орук озал-ондааган таварышкан, а эрткен чылда бо-ла үе дургузунда 15 озал-ондак болган. 5 уруг кемдээшкинге таварышкан, эрткен чылгы ол-ла сан — 10. Ынчалзажок бо саннар дүвүрелди хевээр артырып турар. Мындыг таварышгаларны болдураазына кол профилактиктиг ажыл — өг-бүлениң кижизидилгезинден эгелээр.

Орукка улуг кижилерниң орук дүрүмүн сагывай, орук

айыылын болдуруп турарын көрүп турар назы четпээн кизи оон кандыг үлегер алырыл? Уруглар чажындан тура, орук айыылы деп чүл дээрзин угадып билип турар кылдыр уруг-биле кады чорааш, ону үргүлчү сагындырып, дүрүмнерни чижеглей өөредип турар болзувусса, уругларывысты орук айыылындан камгалап турарывы ол болур дээрзин утпаалыңар! Хүн бүрүде, базым бүрүзүнде орук дүрүмнерин уруглар херек кырында ыяк доктаадып, шиңгээдил алыр ужурлуг.

Назы четпээн уругларның киржилгези-биле орукка болуп турар халаптарның 59 хуузу майдан сентябрь айга чедир үеде болуп турарын кичээндирип дыңнатпышаан, ада-иелерни ажы-төлдүн диреринче кыйгырдывыс. Ада-иелер болгаш уруглар, орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажытапзын чаагай чаңчыл болдураалыңар!

Сайгын БЮРБЮ,
ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-
ниң пропаганда килдизи.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Сүт-Хөл кожуунун Ишкин суурда чурттап чоруур, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады, бистиң дуңмавыс Александр Чыдам-оолович ИРГИТИН төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр база ийги дээди эртем «Юрист» мергежилди чедип алганынга байыр чедирип, өг-бүлезинге аас-кежикти, ажыл-ижинге чедишкенин, быжыг кадыкшылды, өртемчедиге бүгү-ле чаагай кежиктерни күзевишаан, дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Кадыр даглар кавайланган Кара-Хөлдүң,
Кайгал, эрес оолдарының бирээзи сен.
Төрөөн чериң, төрөл чонуң адын сыкпаан,
Төрөлзирек дуңмавыстың төрүттүнгөн хүнү-биле,
Сеткиливистиң ханызындан байыр сөңпен,
Чечектелген чуртталганы күзедивис.

Кызылда төрелдери Хертектерден.

Кызыл хоорайда чурттап чоруур бистиң эргим, ынак ачавыс, катывыс, уйнуктарының кырган-ачазы Алексей Дүмен-оолович ИРГИТ бо хүннерде 55 харлап турар. Ачавыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, узун сазыны, аас-кежикти, бүгү-ле чүүлдерге чүглө экини сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары, күдээзи, кенни, уйнуктарындан.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (май 15-20 хүннеринде) республиканың девискээринге 136 кем-херек үүлгедиг бурткеттинген, оларның 64-ү изии-биле истеп тодараттынган. Кижиниң кадыынга кара өжегээр хора чедирген 17 таварылга, 3 күштээшкин, 3 дээрбечи чорук, 4 үлтээшкин, 54 оор чорук, 6 орук озал-ондаа болган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 13 таварылга демдеглеттинген.

Май 15-те Кызыл хоорайга такси чолаачызынче халдаашкын болган. 24 харлыг такси чолаачызы хоорайның «Восток» девискээринден ыраккы Каа-Хем чедер күзелдиг 3 аныяк пассажирни олуртуп алган. Кажан олар Хербис дааның эдээнге чедип чорда, пассажирлер чолаачыже халдаашкын кылып, аңаа бижек-биле хөй удаа кемдээшкиннерни чедирген. Оон соонда олар ону дүжүр октапкаш, билдинмес угланышкынче арлы берген. Качыгдан кизи арай деп чорааш трассага чедир үңгеп кээрге, берге байдалдыг кижиге таварышкан улус ону Кызыл кожуунун төп эмнелгезинге чедирген. Ук кем-херекке буруулуг кижилерни дилеп тывар талазы-биле оперативтиг истелге ажилдары чоруттунуп турар.

Ол-ла хүнде Чеди-Хөл кожуунун Чал-Кежиг суурга мал оору демдеглеттинген. Чаңгыс чер-чурттуунун малының кажазына турган хаван оглун бүдүү оорлаапкан оор бодунун үүлгедиг миннип турар. Ынчалзажок, бүдүн хавандан чүглө 500 грамм эт арткан.

Май 18-те Кызылдың Кечил-оол кудумчунга үптээшкин болган. Мобильдиг телефон-биле чугаалажып чораан назы четпээн уругун телефон билдинмес эр кизи хеп-хенертен ушта соп алгаш, ыңай болган. Моң-биле холбаш-

тыр телефон эзелеринге боттары болгаш боттарының өнчүзүн кем-херек үүлгедиглеринден камгалап, серемчилелдиг болурунче кыйгырып тур бис. Бир эвес телефонунарны мойунда хендирде азып алгаш чоруур болзунарза, үптекилерниң кичээнгеин бодуңарже хаара тутпазы-биле телефонун хендирин хеп адаанче ажитталдыр суп алыңар. А холда телефонуну оптуг-кажар үптекилер карак чивеш аразында ушта соп болур деп чүвени утпаңар!

Май 19-та Кызылдың бажыңарының бирээзин оорлаан. Оорлар бажың ээлери чогуң ажыглап алгаш, сонганың демир хана-карактарын одура хирээлеп киргеш, телевизорун оорлаан. Бир эвес элээн үеде бажыңарың ээн арттырар апарзыңарза, оорлардан угаанныг болуп, баш удур хемчеглерден алыңар. Каш-даа дугаар каътта болзуңарза, балкон, сонга эжиктериниң дээктериниң бүдүн-бүрүнүн хынаңар. Силер чогуңарда бажыңарны хайгаарип турарын кожоларыңардан дилеңер. А бир эвес, Кызыл хоорайның ИХК-ниң ведомстводан дашкаар кадагалат килдизиниң ажыын көрүп, төпчүткен кадагалалче бажыңарны коштуруп алыңарза, чарыгдалдар сагыш-сеткилерниң оожургалын черле агартыңар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Кичээнге алыр

2006 чылдың апрель 29-та парлаттынып үнгөн 46 дугаарлыг «Шын» солунда «Дыштаныр черлерге пенсионерлерниң халас чоруурун дугайында» деп эгелиг тайылбыр чүүлдүн чээри бир дугаар абзацта айтырыг-харыының очулгазында сөз частына бергенин барымдалааш, бо сөзүглел-биле эде номчурун республиканың Пенсия фондузу ол айтырыга сонугалдыг кижилерден дилеп тур.

«— Шинчидип азы кестирип эмнедип чоруур дээн инвалид уругындыг компенсация алыр ирги бе?»

— Назылап кыраан азы инвалид апаргаш күш-ажыл пенсиязы ап турар, ажилдавын турар кижилер дыштаныр черинче баар-кээрде орук телевидириң компенсациязын алыр. Инвалид уруглар күрүне пенсиязының алыкчылары болганда, оларга орук телевидириң компенсациязы көрдүмээң. Оон аңгыда, РФ-тиң Чазаның 2005 чылдың апрель 1-де № 176 доктаалында дүүшүр, орукка халас чоруурунун өртөөн эмнедип турганы дээш эвес, а дыштанып чораан кижилерге төлээр».

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9597. Чагы 54.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.